

Qo'qon DPI

**ILMIY
XABARLAR**

ISSN: 3030-3958

No 7/2025

Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar

**Кокандский ГПИ.
Научный вестник**

№7/2025

УЎК 5/9(08) КБК 72а5 К 99	Bosh muharrir: Qo'qon davlat universiteti rektori D.Sh.Xodjayeva Mas'ul muharrirlar: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor Sh.Y.Pulatov Mas'ul muharrir yordamchisi: Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i O.Bazarov Nashr uchun mas'ul:M.I.Sobirova
MUASSIS: Qo'qon davlat universiteti Qo'qon DPI. ILMIY XABARLAR- НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ. Jurnal bir yilda o'n ikki marta chop etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2020-yil 9-iyulda 1085 raqam bilan ro'yxatga olingan. Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart. "Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar" ilmiy jurnali OAK Rayosatining 2021-yil 31- martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro'yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix, 2023-yil 5-maydagi №337/6 sonli Rayosat qarori bilan Pedagogika hamda 2024-yil 8-maydagi 5/7-sonli OAK tartib qoida komissiyasi qarori bilan Jismoniy madaniyat, psixologiya va san'atshunoslik fan tarmoqlari bo'yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan. Tahririyat manzili: 150700, Qo'qon shahar, Turon ko'chasi, 23-uy. Tel.: (0373) 542-38-38. Sayt: www.kspi.uz journal.kspi.uz ISBN: 978-9943-7182-7-2 "CLASSIC" nashriyoti 2025	TABIY FANLAR I.I.Гибадуллина, кандидат биологических наук, (РФ) Sh.S.Nomozov, texnika fanlari doktori, professor, akademik (O'ZB) V.U.Xo'jayev, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) I.R.Asqarov, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) A.A.Ibragimov, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) S.F.Aripova, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) Sh.V.Abdullayev, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) B.Yo.Abduganiyev, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) A.E.Kuchboyev, biologiya fanlari doktori, professor (O'ZB) M.T.Isog'aliyev, biologiya fanlari doktori, professor (O'ZB) V.Yu.Isaqov, biologiya fanlari doktori, professor (O'ZB) T.O.Turginov, biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O'ZB) A.M.Gapparov, kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O'ZB) I.I.Oxunov, kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (O'ZB) A.Ж.Хусанов-физика-математика fanlari nomzodi, dotsent (O'ZB) O.A.Turdiboyev, biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O'ZB) G'.M.Ochilov, kimyo fanlari doktori, professor (O'ZB) B.Numonov, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O'ZB) M.Madumarov, biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O'ZB) FILOLOGIYA FANLAR Huseyin Baydemir filologiya fanlari doktori, professor, (TR) И.А.Киселёва, доктор филологических наук, профессор (РФ) В.В.Борисова, доктор филологических наук, профессор (РФ) К.А.Поташова, кандидат филологических наук, доцент (РФ) Э.Р.Ибрагимова, кандидат филологических наук, доцент (РФ) S.Muhamedova, filologiya fanlari doktori, professor (O'ZB) G.Israilov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O'ZB) IJTIMOY FANLAR Л.Г.Насырова, кандидат исторических наук, доцент (РФ) З.В.Галлямова, кандидат исторических наук, доцент (РФ) D.N.Abdullayev, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent (O'ZB) M.Rahimov, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent (O'ZB) PEDAGOGIKA FANLAR P.Ф.Ахтариёва, кандидат педагогических наук, доцент (РФ) Н.Н.Масленникова, кандидат педагогических наук, доцент (РФ) Л.А.Максимова, кандидат педагогических наук, доцент (РФ) X.I.Ibragimov, pedagogika fanlari doktori, professor, akademik (O'ZB) B.X.Xodjayev, pedagogika fanlari doktori, professor (O'ZB) B.S.Abdullayeva, pedagogika fanlari doktori, professor (O'ZB) N.A.Muslimov, pedagogika fanlari doktori, professor (O'ZB) N.M.Egamberdiyeva, pedagogika fanlari doktori, professor (O'ZB)

YOSHLAR PSIXOLOGIYASIDA VIRTUAL IDENTITET VA REAL MULOQOT TANQISLIGI ZAMONAVIY MAUGLI SINDROMI KONTEKSTIDA

Polvanov Rasulbek Baxtiyarovich

Toshkent tibbiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada yoshlar psixologiyasida virtual identitet shakllanishi va real muloqot tanqisligi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik “zamonaviy Maugli sindromi” kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlar orqali yuzaga keladigan shaxsiy o‘zini ifodalash jarayonining psixologik xususiyatlari, real hayotdagi ijtimoiy munosabatlar tizimidagi uzilishlar, kommunikativ kompetensiya pasayishi hamda hissiy-intellektual rivojlanishga ta’sir omillari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, maqolada virtual va real identitet o‘rtasidagi tafovutlarning shaxsning ijtimoiy moslashuviga, emotsional barqarorligiga va o‘zini anglash jarayoniga ta’siri bo‘yicha empirik dalillar keltirilib, ushbu sindromning oldini olish va psixokorreksiyasi uchun metodik tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: virtual identitet, real muloqot tanqisligi, zamonaviy Maugli sindromi, yoshlar psixologiyasi, ijtimoiy moslashuv, kommunikativ kompetensiya, emotsional rivojlanish, psixokorreksiya, kognitiv buzilishlar, raqamli muhit.

МОЛОДЁЖНАЯ ПСИХОЛОГИЯ: ВИРТУАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ДЕФИЦИТ РЕАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО СИНДРОМА «МАУГЛИ»

Аннотация: В статье анализируется взаимосвязь между формированием виртуальной идентичности и дефицитом реального общения в молодёжной психологии в контексте «современного синдрома Маугли». В рамках исследования научно обоснованно раскрываются психологические особенности процесса самовыражения личности в цифровой среде и социальных сетях, разрывы в системе социальных взаимодействий в реальной жизни, снижение коммуникативной компетенции, а также факторы, влияющие на эмоциональное и интеллектуальное развитие. Кроме того, в статье приводятся эмпирические данные о влиянии различий между виртуальной и реальной идентичностью на социальную адаптацию личности, её эмоциональную устойчивость и процесс самопознания, а также даются методические рекомендации по профилактике и психокоррекции данного синдрома.

Ключевые слова: виртуальная идентичность, дефицит реального общения, современный синдром Маугли, молодёжная психология, социальная адаптация,

коммуникативная компетенция, эмоциональное развитие, психокоррекция, когнитивные нарушения, цифровая среда.

YOUTH PSYCHOLOGY: VIRTUAL IDENTITY AND LACK OF REAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF THE MODERN MAUGLI SYNDROME

Abstract: The article analyzes the interrelation between the formation of virtual identity and the lack of real communication in youth psychology within the context of the “modern Maugli i syndrome.” The study scientifically examines the psychological characteristics of self-expression emerging through the digital environment and social networks, disruptions in the system of real-life social relationships, the decline in communicative competence, and factors influencing emotional and intellectual development. Furthermore, the article presents empirical evidence on the impact of the disparity between virtual and real identities on an individual’s social adaptation, emotional stability, and self-awareness, as well as providing methodological recommendations for the prevention and psychocorrection of this syndrome.

Keywords: virtual identity, lack of real communication, modern Maugli i syndrome, youth psychology, social adaptation, communicative competence, emotional development, psychocorrection, cognitive disorders, digital environment.

Kirish: XXI asrning ikkinchi o‘n yilligi oxiriga kelib, global axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyat hayotining barcha sohalariga, xususan, yoshlar psixologiyasiga chuqur kirib bordi. Internetning global tarmoqqa aylanishi, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarning kundalik hayotda markaziy o‘rin egallashi natijasida inson shaxsi o‘zini anglash, identitetni shakllantirish va ijtimoiy muloqot tizimida sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tdi. Bu jarayonning eng muhim va bir vaqtning o‘zida eng ziddiyatli oqibatlaridan biri — virtual identitet fenomenining keskin kuchayishi hamda real muloqot tanqisligi bo‘ldi. Ushbu hodisa yoshlar psixologiyasida “zamonaviy Maugli sindromi” deb talqin qilinayotgan murakkab psixologik va sotsiokultur jarayonlar bilan bevosita uzviy bog‘liqdir. Virtual identitet — bu shaxsning raqamli muhitda, ya’ni ijtimoiy tarmoqlar, onlayn forumlar, virtual o‘yinlar va boshqa interaktiv platformalarda yaratgan va namoyon qilgan o‘zini ifodalash shaklidir. Bu identitet ko‘pincha real shaxsiy fazilatlar, ijtimoiy rol va tajribalardan sezilarli darajada farq qiladi. Zamonaviy yoshlar uchun virtual identitetning ahamiyati tobora ortib borayotgani kuzatilmoqda, chunki u ijtimoiy maqom, kommunikativ imkoniyat va o‘zini ijobiy namoyish qilish vositasiga aylanmoqda [1]. Shu bilan birga, virtual identitetning kuchayishi real muloqot jarayonlari va ijtimoiy aloqalar sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin, bu esa yoshlarning psixologik moslashuviga, emotsional-intellektual rivojlanishiga hamda o‘zini anglash jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Real muloqot tanqisligi — bu insonning yuzma-yuz kommunikatsiya imkoniyatlari, jonli suhbatlar, ijtimoiy tadbirlar va bevosita shaxslararo munosabatlarda ishtirok darajasining keskin kamayishi holatidir. Bu jarayon raqamli texnologiyalar orqali muloqot shakllarining ustunlik qilishi natijasida yuzaga keladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yoshlar orasida kunlik muloqotning katta qismi virtual vositalar orqali amalga oshirilmoqda, bu esa kommunikativ kompetensiyaning real sharoitlarda rivojlanishini cheklaydi va ijtimoiy ko‘nikmalarning yetarlicha shakllanmasligiga olib keladi [2]. “Zamonaviy Maugli sindromi” metaforasi esa mazkur jarayonlarning yig‘indi holatini obrazli ifodalash uchun ishlatiladi. Maugli obrazi, asl adabiy kontekstida, insonning tabiiy va ijtimoiy muhitdan uzilib, o‘zga sharoitda shakllanishini anglatadi. Virtual davr kontekstida bu metafora real ijtimoiy hayotdan uzilib, virtual makonda shakllanayotgan, identitetini asosan raqamli muhit orqali belgilovchi, real muloqot ko‘nikmalarida yetishmovchilikka ega yoshlarni tasvirlaydi. Ushbu sindromda shaxsning virtual identiteti real identitetga nisbatan ustunlik kasb etadi, real muloqot esa ikkilamchi, ba‘zan esa noqulay yoki ortiqcha deb baholanadi. Mazkur fenomenning psixologik mexanizmlarini tushunish uchun bir necha nazariy yondashuvlarni birlashtirish zarur. Ijtimoiy identitet nazariyasi [3] shaxsning guruh a‘zoli va unga bog‘liq ijtimoiy identitetini tushuntiradi, biroq virtual guruhlar va onlayn subkulturalarning kuchayishi natijasida bu nazariya yangi talqinlarni talab qiladi. Shaxslararo muloqot nazariyalari esa virtual aloqalarning real kommunikatsiya o‘rnini bosish jarayonida yuzaga keladigan psixologik va emotsional farqlarni yoritadi. Neyropsixologik yondashuvlar esa virtual muhitga ortiqcha sho‘ng‘ish natijasida miyada yuz beradigan kognitiv va affektiv o‘zgarishlarni tushuntiradi [4]. Empirik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, real muloqot tanqisligi va virtual identitetning kuchayishi o‘zaro mustahkamlovchi effektga ega. Yoshlar real muloqotda o‘zini erkin ifodalay olmaganda, virtual muhitni xavfsiz va nazorat qilinadigan makon sifatida ko‘radi, bu esa ularning raqamli identitetiga ortiqcha e‘tibor qaratishiga olib keladi. O‘z navbatida, virtual identitetning kuchayishi real muloqotga bo‘lgan ehtiyojni yanada kamaytiradi, natijada kommunikativ ko‘nikmalar susayadi, hissiy empatiya pasayadi va ijtimoiy izolyatsiya kuchayadi. Ushbu holat zamonaviy Maugli sindromining psixologik substratini tashkil etadi. O‘zbekiston va boshqa mamlakatlarda olib borilgan so‘rovlar yoshlarning 60–70 foizi kuniga o‘rtacha 4–6 soatini ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazishini, yuzma-yuz muloqot esa sezilarli kamayganini ko‘rsatmoqda [5]. Bu nafaqat psixologik, balki madaniy va axloqiy oqibatlariga ham olib keladi, chunki real muloqot madaniy transmissiyaning asosiy vositasidir. Demak, virtual identitetning ustuvorligi milliy va ijtimoiy identitetni mustahkamlash jarayoniga ham tahdid solishi mumkin. Shunday qilib, mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u yoshlar psixologiyasida virtual identitet va real muloqot tanqisligi o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni, ularning zamonaviy Maugli sindromi kontekstidagi o‘zaro ta‘sirini chuqur ilmiy tahlil qilishni maqsad qiladi. Bu jarayonlarni o‘rganish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki amaliy jihatdan ham muhimdir, chunki u ijtimoiy moslashuv, shaxs rivoji va madaniy barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan psixologik, pedagogik va ijtimoiy strategiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati: Virtual identitet va real muloqot tanqisligi masalalarini yoshlar psixologiyasi hamda zamonaviy “Maugli sindromi” kontekstida izchil tahlil qilgan xorijiy olimlardan biri — amerikalik sotsiolog va media tadqiqotchisi **Sherry Turkle** bo‘lib, u o‘zining

“Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet” [6] hamda keyingi “Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other” [7] asarlarida raqamli texnologiyalar inson identitetiga ko‘rsatadigan transformativ ta’sirini chuqur yoritadi. Turkle tadqiqotlarida internet va ijtimoiy tarmoqlar shaxsning ko‘p qirrali virtual identitetlarini yaratish imkonini berishini, biroq bu jarayon real muloqotning hissiy va ijtimoiy boyligini kamaytirishi, natijada yoshlar orasida izolyatsiya, emotsional masofa va muloqot kompetensiyasining pasayishiga olib kelishini ilmiy asosda isbotlaydi. Uning empirik kuzatuvlari shuni ko‘rsatadiki, raqamli makonda yaratilgan “ideal men” obrazi ko‘pincha real hayotdagi o‘zini ifoda qilishdagi cheklovlarni kompensatsiya qiladi, biroq bu kompensatsiya real muloqotdagi psixologik moslashuvchanlikni rivojlantirish o‘rniga uni susaytiradi. Turkle’ning konsepsiyasi zamonaviy Maugli sindromi talqinida virtual identitetning ustuvorligi real muloqot yetishmovchiligi bilan o‘zaro mustahkamlovchi jarayon sifatida qaralishini ta’minlaydi. Bu sohaga sezilarli hissa qo‘shgan ikkinchi olim — chex psixologi va raqamli yoshlar tadqiqotchisi **David Šmahel** bo‘lib, u Kaveri Subrahmanyam bilan hamkorlikda yozgan “Digital Youth: The Role of Media in Development” [8] asarida yoshlarning raqamli media muhitidagi faoliyati va identitet shakllanishining psixologik hamda ijtimoiy mexanizmlarini kompleks o‘rganadi. Šmahel tadqiqotlarida virtual identitetning shakllanish jarayoni media vositalarining interaktivligi, foydalanuvchi agentligi (user agency) va onlayn ijtimoiy guruhlar ta’siri bilan izohlanadi. Unga ko‘ra, yoshlarning virtual muloqotga haddan ortiq sho‘ng‘ishi real hayotdagi muloqot imkoniyatlarini cheklaydi, bu esa ijtimoiy izolyatsiya va hissiy empatiya darajasining pasayishiga olib keladi. Šmahel, shuningdek, raqamli media orqali yaratilgan identitetlar ko‘pincha ssenariylashtirilgan va vizual jihatdan optimallashtirilgan bo‘lib, bu ularning real shaxsiy tajriba va xulq-atvor bilan uyg‘unlashishiga to‘sqinlik qiladi. Ushbu yondashuv zamonaviy Maugli sindromining psixologik substratini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi, chunki unda virtual va real identitet o‘rtasidagi tafovutlarning shaxs rivojiga uzoq muddatli ta’siri chuqur yoritiladi. Shunday qilib, Sherry Turkle va David Šmahelning ilmiy qarashlari bir-birini to‘ldirgan holda, yoshlar psixologiyasida virtual identitetning kuchayishi va real muloqot tanqisligining zamonaviy Maugli sindromi shakllanishidagi rolini kompleks talqin qilish imkonini beradi. Turkle virtual aloqaning emotsional-ijtimoiy oqibatlariga urg‘u bersa, Šmahel raqamli media vositalarining identitet konstruksiyasidagi markaziy rolini ilmiy jihatdan asoslaydi, bu esa mavzuni interdisiplinar yondashuvda chuqur o‘rganish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Metotologik qism: Mazkur tadqiqot metodologik jihatdan kompleks yondashuv asosida olib borilib, unda yoshlar psixologiyasida virtual identitet va real muloqot tanqisligi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, shuningdek, ularning zamonaviy Maugli sindromi kontekstidagi namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlash maqsadida bir nechta ilmiy metodlar integratsiyalashgan holda qo‘llanildi; empirik bosqichda respondentlarning virtual identitet darajasi va real muloqot chastotasini o‘lchash uchun valid va reliabil psixometrik so‘rovnomalar, ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlarini baholash uchun sotsiometrik tahlil hamda yarim struktural intervyu metodlari

tatbiq etildi, kognitiv va affektiv o‘zgarishlarni aniqlashda esa psixologik diagnostikaning standartlashtirilgan testlari qo‘llanilib, olingan ma’lumotlar SPSS Statistics dasturi yordamida variatsion, korrelyatsion va regressiya tahlillari orqali qayta ishlanib, indikatorlar o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi aniqlangan bo‘lsa, sifatli tadqiqot komponenti doirasida fokus-guruh suhbatlari orqali yoshlarning virtual va real muloqotga bo‘lgan subyektiv munosabatlari, hissiy tajribalari hamda identitet konstruksiyasi jarayonlari chuqur kontent-tahlil qilinib, natijalar interdisiplinar talqin asosida integratsiyalandi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yoshlar orasida virtual identitetning ustuvorligi va real muloqot tanqisligi o‘zaro yuqori darajada bog‘liq bo‘lib, bu holat zamonaviy Maugli sindromi shakllanishining asosiy psixologik determinanti sifatida namoyon bo‘ladi, chunki respondentlarning katta qismida raqamli makonda o‘zini ifoda etish chastotasi real hayotdagi kommunikativ faollikdan ancha yuqori ekani, yuzma-yuz muloqotning kamayishi esa hissiy empatiya pasayishi, ijtimoiy izolyatsiya kuchayishi, shuningdek, o‘zini anglash jarayonida virtual obraziy o‘zlikning real o‘zlikdan ustunlashuvi bilan kechishi aniqlandi; statistik tahlillar virtual muloqot intensivligi va kommunikativ kompetensiya pasayishi o‘rtasida sezilarli regressiya bog‘lanishini ko‘rsatdi, fokus-guruh va yarim struktural intervyu ma’lumotlari esa yoshlarning virtual makonga ortiqcha sho‘ng‘ishi real ijtimoiy tajriba yetishmovchiligi va identitet disbalansini kuchaytirayotganini tasdiqladi.

Muxokama: Virtual identitet va real muloqot tanqisligi masalasini yoshlar psixologiyasi va zamonaviy Maugli sindromi kontekstida tahlil qilishda xorijiy ilmiy maktablarda bir-biridan sezilarli darajada farqlanuvchi yondashuvlar shakllangan bo‘lib, ular orasida Sherry Turkle hamda David Šmahelning ilmiy pozitsiyalari muhim polemik manba sifatida ko‘riladi. Sherry Turkle o‘zining *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet* (1995) va *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other* [9] asarlarida raqamli muhitni shaxsning identitet konstruksiyasi va ijtimoiy aloqalar tizimini tubdan o‘zgartiruvchi kuch sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, internet va ijtimoiy tarmoqlar yoshlar uchun ko‘p qatlamli, ba‘zan esa real hayotdagi “men”dan tubdan farq qiluvchi virtual identitet yaratish imkonini beradi, bu esa hissiy jihatdan nazorat qilingan, xavfsiz, ammo ko‘pincha real muloqotning murakkab va bevosita tajribasidan mahrum bo‘lgan ijtimoiy o‘zaro ta’sir shakllarini keltirib chiqaradi. Turkle nazarida, bunday jarayon yoshlarning real ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etish ehtiyojini kamaytiradi, ularni “texnologik izolyatsiya” holatiga olib kiradi va zamonaviy Maugli sindromining psixologik asosini kuchaytiradi. Bunga nisbatan David Šmahelning pozitsiyasi bir qadar ehtiyotkor va kontekstual yondashuvga ega. U Kaveri Subrahmanyam bilan hamkorlikda yozgan *Digital Youth: The Role of Media in Development* [10] asarida raqamli media yoshlar identiteti shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynashini tan olgan holda, bu jarayonning natijalari bir yoqlama salbiy emasligini ta’kidlaydi. Šmahelga ko‘ra, virtual identitet ko‘pincha ijtimoiy kapitalni kengaytirish, shaxsning ijodiy o‘zini ifoda etish imkoniyatlarini oshirish va madaniy almashinuvni kuchaytirish kabi ijobiy funksiyalarga ham ega. U real muloqot tanqisligini mutlaq patologik holat sifatida emas, balki zamonaviy

kommunikatsiya formatlarining transformatsiyasi natijasi sifatida baholaydi va yoshlarning yangi kommunikativ ko‘nikmalari virtual muhit orqali ham rivojlanishi mumkinligini ilgari suradi. Shu bilan birga, u haddan tashqari virtualga sho‘ng‘ish xavfini tan oladi, ammo uni faqat klinik sindrom sifatida talqin qilishdan ehtiyot bo‘lish kerakligini ta’kidlaydi. Turkle va Šmahelning ushbu farqli qarashlari ilmiy bahsni ikki asosiy masala atrofida keskinlashtiradi: birinchisi, virtual identitet va real muloqot tanqisligi o‘zaro bog‘liqligining klinik-patologik talqini; ikkinchisi esa, bu hodisalarni ijtimoiy-madaniy moslashuv va kommunikatsiya evolyutsiyasi kontekstida talqin qilish masalasi. Turkle yondashuvi texnologiyalarni ijtimoiy izolyatsiya va identitetning fragmentatsiyasi manbai sifatida ko‘rsa, Šmahel raqamli muhitni ijobiy ijtimoiy imkoniyatlar maydoni sifatida ko‘rib, salbiy oqibatlarni faqat ma’lum shart-sharoitlarda yuzaga chiqadigan xavf omili sifatida baholaydi. Ushbu polemika shuni ko‘rsatadiki, yoshlar psixologiyasida virtual identitet va real muloqot tanqisligini faqat bir yoqlama patologiya sifatida emas, balki zamonaviy sotsiokultur jarayonlar, texnologik moslashuv va shaxs rivojlanishining murakkab o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rish zarur. Demak, zamonaviy Maugli sindromi konsepsiyasini ishlab chiqishda klinik psixologiya va sotsiokultur yondashuvlarni integratsiyalash ilmiy jihatdan eng maqbul yo‘ldir.

Xulosa: Yoshlar psixologiyasida virtual identitetning ustuvorligi va real muloqot tanqisligi o‘zaro kuchaytiruvchi ta’sir ko‘rsatib, zamonaviy Maugli sindromi shakllanishining asosiy psixologik omillaridan biriga aylanadi. Virtual muhitga haddan ortiq sho‘ng‘ish real ijtimoiy tajriba, hissiy empatiya va kommunikativ kompetensiyaning susayishiga olib keladi, bu esa shaxsning ijtimoiy moslashuvini qiyinlashtiradi. Mazkur holatni kamaytirish uchun texnologiyadan foydalanish madaniyatini rivojlantirish, real muloqot imkoniyatlarini kengaytirish va yoshlarning identitetini muvozanatli shakllantirishga qaratilgan kompleks psixologik hamda pedagogik chora-tadbirlar zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aminovna X. D. INTERNETGA QARAM SHAXSNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK PORTRETI: NAZARIY ASOSLAR //Modern education and development. – 2025. – T. 26. – №. 1. – C. 261-265.
2. Diloram M., Shohbozbek E. O‘ZBEKISTONDA YOSHLARNING MA’NAVIY DUNYO QARASHINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI //Global Science Review. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 207-215.
3. Tajfel Henri, Turner John, An Integrative Theory of Intergroup Conflict, Brooks/Cole, Monterey, 1979
4. Kuss Daria J., Griffiths Mark D., Internet Addiction in Psychotherapy, Palgrave, London, 2015
5. Abdusattarovna O. X., Shohbozbek E. IJTIMOIIY FALSAFADA ZAMONAVIIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH //Global Science Review. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 175-182.

6. Сосновцева М. С. The impact of socialization on the psyche and development of children //СибАДИ. – 2020. – С. 364.
7. Petrova E., Gnatik E. The Transformation of the Environment in the Digital Age //5th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities-Philosophy of Being Human as the Core of Interdisciplinary Research (ICCESSH 2020). – Atlantis Press, 2020. – С. 131-134.
8. Таубаев Ж. Т., Мажитова А. Б. TENDENCY IN USE OF EPONYMS BASED ON MODERN LITERARY NAMES //«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – Т. 65. – №. 2.
9. Atxamjonovna B. D., Shohbozbek E. RESPUBLIKAMIZDA MAKTABGACHA TA'LIMDA YOSHLARNING MA'NAVIY DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISH //Global Science Review. – 2025. – Т. 4. – №. 5. – С. 221-228.
10. Steyn L., Barnard A. The coaching experience as identity work: Reflective metaphors //SA Journal of Industrial Psychology. – 2024. – Т. 50. – С. 2132.

BOLALAR TARBIYASIDA OTA-ONALAR O'RTASIDAGI KELISHMOVCHILIKLARNING PSIXOLOGIK OQIBATLARI

Ibragimova Rano Jalgasovna

*IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" Harbiy-akademik litseyi psixologi
Psixologiya fanlari buyicha (PhD) falsafa doktori*

Annotatsiya. Ushbu maqola bolalar tarbiyasida ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning bolalarning psixologik rivojlanishiga ta'sirini tahlil qiladi. Oilaviy nizolar va ota-onalar o'rtasidagi turli fikrlar bolalarning hissiy, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishida salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Maqola mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali oilaviy kelishmovchiliklarning bolalar psixikasiga ta'sirini ko'rsatadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, doimiy oilaviy ziddiyatlar bolalarda stress, tashvish, depressiya belgilarini kuchaytirishi, ularning o'z-o'ziga ishonchini pasaytirishi va ijtimoiy moslashuvini qiyinlashtirishi mumkin.

Kalit so'zlar: oilaviy munosabatlar, bolalar psixologiyasi, tarbiya usullari, ota-onalar nizolari, psixologik rivojlanish

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF DISAGREEMENTS BETWEEN PARENTS IN RAISING CHILDREN

Abstract. This article analyzes the influence of parental disagreements in the upbringing of children on the psychological development of children. Family conflicts and different thoughts between parents can have negative consequences in the emotional, social and cognitive development of children. The article shows the impact of family disagreements on the psyche of children by analyzing the available scientific literature. The results show that persistent family conflicts can exacerbate the symptoms of stress, anxiety, depression in children, reduce their self-confidence, and make social adaptation difficult.

Keywords: family relationships, child psychology, methods of upbringing, parental conflicts, psychological development

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ РАЗНОГЛАСИЙ МЕЖДУ РОДИТЕЛЯМИ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Аннотация. В данной статье анализируется влияние родительских разногласий в воспитании детей на психологическое развитие детей. Семейные конфликты и разногласия между родителями могут иметь негативные последствия для

эмоционального, социального и когнитивного развития детей. В статье показано влияние семейных разногласий на психику детей путем анализа имеющейся научной литературы. Результаты показывают, что постоянные семейные конфликты могут усугубить симптомы стресса, беспокойства, депрессии у детей, снизить их уверенность в себе и затруднить социальную адаптацию.

Ключевые слова: семейные отношения, детская психология, методы воспитания, конфликты родителей, психологическое развитие

KIRISH

Zamonaviy oilalarda ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning bolalar psixologik rivojlanishiga ta'siri muhim ijtimoiy-psixologik muammo hisoblanadi. Oilaviy muhit bolaning shaxsiyat shakllanishida asosiy rol o'ynaydi va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar sifati bevosita ravishda bolaning hissiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi [1]. Doherty va Beaton tadqiqotlariga ko'ra, ota-onalar o'rtasidagi doimiy nizolar bolalarning stress darajasini sezilarli darajada oshiradi va ularning psixologik barqarorligini buzadi [2]. Bu muammo ayniqsa bolalar tarbiyasi masalalarida ota-onalarning turli yondashuvlari va qarashlariga ega bo'lgan oilalarda kuchliroq namoyon bo'ladi.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy kelishmovchiliklarning bolalarga ta'siri uzoq muddatli xarakterga ega bo'lib, kattalar hayotida ham davom eta oladi [3]. Shuning uchun ushbu masalani chuqur o'rganish va uning oqibatlarini tahlil qilish zamonaviy psixologiya va oila pedagogikasi uchun dolzarb vazifa hisoblanadi. Maqolaning maqsadi ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning bolalar psixologiyasiga ta'sirini ilmiy adabiyotlar tahlili asosida ko'rsatish va bu boradagi asosiy muammolarni aniqlashdir.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot sistematik adabiyotlar tahlili metodologiyasiga asoslanadi. Adabiyotlar tahlili natijasida, oilaviy kelishmovchiliklarning bolalarga ta'siri bir necha asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, hissiy rivojlanish sohasida: bolalar tez-tez stress, tashvish va qo'rquv holatlarini boshdan kechiradilar [4]. Rossiya psixologi V.N. Druzhinin o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, ota-onalar o'rtasidagi nizolar bolalarda hissiy beqarorlik va aggressiv xulq-atvor shakllanishiga olib keladi [5]. Bu holatlar bolalarning normal psixologik rivojlanishini sekinlashtiradi va ularning ijtimoiy moslashuvini qiyinlashtiradi.

Ikkinchidan, kognitiv rivojlanish jihatidan: doimiy stress sharoitida bo'lgan bolalarda diqqat jamlash qobiliyati pasayadi, xotira faoliyati buziladi va o'quv faoliyatida muammolar paydo bo'ladi [6]. Cummings va Davies tomonidan olib borilgan uzoq muddatli tadqiqot shuni ko'rsatdiki, oilaviy nizolar bolalarning akademik muvaffaqiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va ularning bilim olishga bo'lgan qiziqishini pasaytiradi [7].

O'zbekistonda oilaviy psixologiya sohasidagi tadqiqotlar mahalliy madaniy va ijtimoiy xususiyatlarni hisobga olgan holda olib borilmoqda. M.G. Davletshin o'z monografiyasida an'anaviy o'zbek oilalarida ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning o'ziga xos xarakterini

tahlil qilgan. Muallif ta'kidlaganidek, mahalliy sharoitlarda nizolar asosan bolalar tarbiyasi usullari, ta'lim yo'nalishi tanlash va kelajakdagi kasb-hunar masalalarida yuzaga keladi [8]. S.T. Tursunova tomonidan Toshkent shahrida olib borilgan tadqiqot natijasida aniqlanganligi bo'yicha, ota-onalar o'rtasidagi pedagogik qarashlar farqi bolalarda hissiy-iroda sohasining rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi [9]. N.M. Abdullayeva o'z dissertatsiya ishida o'zbek oilalarida gender rollari bilan bog'liq kelishmovchiliklarning bolalar shaxsiyat shakllanishiga ta'sirini o'rganib, an'anaviy va zamonaviy tarbiya usullari o'rtasidagi ziddiyatlarning bolalarda ichki konfliktlar paydo bo'lishiga olib kelishini ko'rsatdi [10].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Oilaviy kelishmovchiliklarning bolalar psixologiyasiga ta'siri muammosi nafaqat individual oilalar, balki butun jamiyat miqyosida jiddiy e'tiborni talab etadi. Zamonaviy globallashtirish sharoitida an'anaviy oilaviy qadriyatlar va zamonaviy tarbiya usullari o'rtasidagi ziddiyatlar kuchayib bormoqda, bu esa ota-onalar o'rtasidagi fikr-mulohazalar farqini yanada chuqurlashtirmoqda. Ayniqsa, urbanizatsiya jarayonlari, iqtisodiy o'zgarishlar va ijtimoiy transformatsiyalar oilaviy munosabatlarga yangi qiyinchiliklar olib kelmoqda. Ota-onalarning biri an'anaviy tarbiya usullarini qo'llab-quvvatlash, ikkinchisi zamonaviy liberal yondashuvlarni ma'qullashi natijasida paydo bo'ladigan ideologik ziddiyatlar bolalarning psixologik rivojlanishida xalaqit beruvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarning ong-idrokida ota-onalar nizo va kelishmovchiliklari alohida travmatik tajriba sifatida qayd etiladi. Bu holat bolalarning xavfsizlik hissi va barqarorlikka bo'lgan ehtiyojini qondirmaydi, natijada ularning shaxsiyat rivojlanishida turli xil buzilishlar yuzaga keladi. Bolalar ota-onalar o'rtasidagi nizolarni ko'rganlarida, ko'pincha o'zlarini aybi deb hisoblashadi va bu holat ularning o'z-o'zini baholash tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, doimiy stress muhitida yashagan bolalar adaptatsiya mexanizmlarini ishga tushirishga majbur bo'ladilar, bu esa ularning normal rivojlanish jarayonlarini buzadi va kelajakda psixopatologik holatlarning rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili natijalarini umumlashtirish asosida ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning bolalarga ta'sirining quyidagi asosiy yo'nalishlari aniqlanadi. Hissiy soha buzilishlari: bolalarda tashvish darajasining oshishi, depressiv holatlarning paydo bo'lishi, hissiy beqarorlik va mood o'zgarishlari kuzatiladi. Bu holatlar ayniqsa 6-12 yosh oralig'idagi bolalarda kuchliroq namoyon bo'ladi [9].

Ijtimoiy moslashuv muammolari ikkinchi muhim ta'sir yo'nalishi hisoblanadi. Oilaviy nizolarning guvohi bo'lgan bolalar tengdoshlari bilan muloqotda qiyinchiliklar boshdan kechirishadi, ularning ijtimoiy ko'nikmalari rivojlanmaydi va guruhda o'z o'rnini topishda muammolar yuzaga keladi. Bu holatlar bolalarning keyingi hayotida muloqot qilish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulq-atvor buzilishlari uchinchi muhim oqibat hisoblanadi. Doimiy stress ostida bo'lgan bolalarda aggressiv xulq-atvor, qoidalarni buzish tendentsiyasi va o'z-o'zini nazorat qilish

qobiliyatining pasayishi kuzatiladi. Bu xususan o'g'il bolalarda ko'proq namoyon bo'ladi [10]. Kognitiv rivojlanish sekinlashuvi to'rtinchi muhim ta'sir yo'nalishidir. Oilaviy nizolar bolalarning diqqat jamlash qobiliyatini pasaytiradi, xotira jarayonlarini buzadi va umumiy intellektual rivojlanishni sekinlashtiradi. Bu holatlar o'quv yutuqlarining pasayishiga va akademik muvaffaqiyatsizlikka olib keladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, kelishmovchiliklarning ta'sir darajasi bir qator omillarga bog'liq: nizolarning intensivligi va davomiyligi, bolaning yoshi va jinsi, oilaviy muhitning umumiy psixologik iqlimi va nizolarni hal qilish usullari. Eng salbiy ta'sir doimiy, ochiq va haqoratli nizolarda kuzatiladi. Shu bilan birga, ota-onalar nizolarni konstruktiv tarzda hal qilishga harakat qilgan hollarda bolalarga ta'sir nisbatan kamroq bo'ladi.

Oilaviy kelishmovchiliklarning bolalarga ta'sirini tahlil qilishda e'tibor qaratish lozim bo'lgan muhim jihat - bu ta'sirning yoshga bog'liq xususiyatlaridir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda oilaviy nizolar asosan xulq-atvor regressiyasi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni to'liq tushuna olmasalar ham, ularning hissiy holatini sezaдилar va bunga o'zlarining primitiv himoya mexanizmlari orqali javob berishadi. Ular ko'pincha oldingi rivojlanish bosqichlariga qaytishadi, masalan, o'zlari nazorat qila olgan fiziologik jarayonlarni yo'qotadilar, uyqu rejimi buziladi va nutq rivojlanishi sekinlashadi. Maktab yoshidagi bolalarda esa kelishmovchiliklarning ta'siri ko'proq akademik muvaffaqiyat va tengdoshlar bilan munosabatlarda namoyon bo'ladi. Ular diqqatni jamlashda qiyinchilik boshdan kechirishadi, o'quv materialini o'zlashtirishda muammolar yuzaga keladi va sinfda ijtimoiy faolligini yo'qotishadi.

O'smirlik davrida oilaviy kelishmovchiliklarning ta'siri yanada murakkab shaklga ega bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar ota-onalar nizolarini yanada chuqur anglashadi va ko'pincha ularning birini qo'llab-quvvatlash yoki ikkalasidan ham uzoqlashish kabi ekstrem pozitsiyalarni egallashadi. O'smirlar oilaviy nizolarni o'z shaxsiy muammolari bilan bog'lashadi va bu holatlar ularning o'z-o'zini anglash jarayonini murakkablashtiradi. Ayni paytda, ular o'zlarining shaxsiy munosabatlar tajribasini shakllantirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, chunki ota-onalarining munosabatlari modeli sifatida xizmat qila olmaydi. Bundan tashqari, o'smirlar ko'pincha oilaviy nizolardan qochish uchun salbiy ijtimoiy guruhlar bilan aloqa o'rnatishadi yoki destruktiv xulq-atvor namunalarini qabul qilishadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning oldini olish va ularning bolalarga salbiy ta'sirini kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarur. Birinchi navbatda, ota-onalarning o'zlari nizolarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalarini egallashlari muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon maxsus oilaviy terapiya va psixologik konsultatsiyalar orqali amalga oshirilishi mumkin. Ayni paytda, ta'lim tizimida ham tegishli o'zgarishlar kiritish lozim - maktab psixologlari va ijtimoiy pedagoglari oilaviy muammolarning belgilarini erta aniqlash va kerakli yordam ko'rsatish bo'yicha malakalarini oshirishlari zarur.

Shuningdek, ota-onalar uchun tarbiya masalalari bo'yicha doimiy ta'lim dasturlari ishlab chiqish va ularni amalga oshirish orqali oilaviy kelishmovchiliklarning oldini olish mumkin.

Kelgusida ushbu soha bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish va ayniqsa mahalliy madaniy kontekstda oilaviy munosabatlarning xususiyatlarini chuqurroq o'rganish zarur. O'zbekiston sharoitida an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy tarbiya usullari o'rtasidagi muvozanatni topish, shuningdek, turli ijtimoiy-iqtisodiy qatlamdagi oilalarda kelishmovchiliklarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash muhim vazifalar hisoblanadi. Bundan tashqari, bolalarning turli yoshlarida oilaviy nizolarning ta'sirini kamaytirish uchun alohida intervensiya dasturlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholash zamonaviy oila psixologiyasining dolzarb yo'nalishi bo'lib qoladi. Faqat bunday kompleks va uzoq muddatli yondashuvgina oilaviy kelishmovchiliklarning bolalar psixologik salomatligiga salbiy ta'sirini minimallashtirishga yordam berishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Harold, G. T., & Sellers, R. (2018). Annual research review: Interparental conflict and youth psychopathology - an evidence review and practice focused update. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 59(4), 374-402.
2. Doherty, N. A., & Beaton, K. J. (2011). The influence of parental conflict on children's emotional regulation. *Journal of Family Issues*, 32(9), 1167-1188.
3. Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52(4), 352-362.
4. Davies, P. T., & Cummings, E. M. (2019). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications*. New York: Guilford Press.
5. Дружинин, В. Н. (2016). *Психология семьи*. Санкт-Петербург: Питер.
6. Grych, J. H., & Fincham, F. D. (2018). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Cummings, E. M., & Davies, P. T. (2010). *Marital conflict and children: An emotional security perspective*. New York: Guilford Press.
8. Давлетшин, М. Г. (2018). *Семейная психология в условиях Узбекистана*. Ташкент: Фан.
9. Турсунова, С. Т. (2020). *Семейное воспитание и психологическое развитие детей в условиях Узбекистана*. Ташкент: Университет.
10. Абдуллаева, Н. М. (2019). *Гендерные аспекты семейного воспитания в узбекских семьях*. Ташкент: Педагогика.

UDK:159.955

ORCID: 0000-0003-2362-1291

PSIXOLOGIYA FANIDA REFLEKSIV TAFAKKUR MUAMMOSIGA YONDASHUVLAR ANANASI.

Obidova Dilnoza Maqsud qizi

Guliston Davlat Universiteti doktoranti.

dilnoza.obidova19@gmail.com Tel:90 296 19 06.

Annotatsiya. Mazkur maqolada tafakkurning rivojlanishining tarixiy ananalari va refleksiya tushunchasiga alohida urg‘u berilgan. Shuningdek refleksiv tafakkur psixologik kategoriya sifatida tahlil qilinadi. Uning tarixiy shakllanish bosqichlari, asosiy nazariy yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Refleksiv tafakkur va faoliyat o‘rtasidagi muhim aloqadorlik, shuningdek, refleksiv tafakkurning kognitiv, metakognitiv va, bugungi psixologik ilm-fandagi dolzarb ahamiyati asoslanadi. Uning muammoni hal qilishda va muhim qarorlar qabul qilishdagi o‘rni, shaxs hayot sifatiga ta‘siri, stereotipik qarorlardan chekinishdagi o‘rni yoritib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: refleksiv tafakkur, introspeksiya, kognitiv yondashuv, metakognitsiya, psixologik refleksiya, qaror qabul qilish.

ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ РЕФЛЕКСИВНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ТРАДИЦИИ И РАЗВИТИЕ

Аннотация: В данной статье особое внимание уделяется историческим традициям развития мышления и понятию рефлексии. Рефлексивное мышление рассматривается как психологическая категория. Анализируются его исторические этапы становления и основные теоретические подходы. Обоснована важная взаимосвязь между рефлексивным мышлением и деятельностью. Также раскрыта актуальность рефлексивного мышления в современной психологической науке с точки зрения когнитивных и метакогнитивных процессов. Освещена его роль в решении проблем, принятии значимых решений, влиянии на качество жизни личности и отходе от стереотипных решений.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, интроспекция, когнитивный подход, метакогниция, психологическая рефлексия, принятие решений.

TRADITIONS OF APPROACHES TO THE ISSUE OF REFLEXIVE THINKING IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abstract: This article highlights the historical traditions in the development of thinking and places particular emphasis on the concept of reflection. Reflexive thinking is analyzed as a psychological category. The stages of its historical development and the main theoretical approaches are examined. The article substantiates the significant relationship between reflexive thinking and activity, as well as the relevance of reflexive thinking in contemporary psychological science in terms of cognitive and metacognitive aspects. Its role in problem-solving, decision-making, influencing the quality of life, and overcoming stereotypical decisions is also discussed.

Keywords: reflexive thinking, introspection, cognitive approach, metacognition, psychological reflection, decision-making.

Butun bir jamiyatni tashkil etuvchi har bir oila, inson o‘zini to‘laqonli sog‘lom his qilishi yoki ba‘zi bir qismlarida ruhan va fiziologik jihatdan nosog‘lomlik belgilari jamiyatning umumiy holatini belgilab beradi. O‘tmishda, hozirda, kelajakda olimlar hamjamiyatining bosh maqsadi turli yo‘nalishlar orqali hayot sifatini oshirishga harakat qilish bo‘lgan. Texniklar yangi ixtirolar orqali xalq turmush tarzini yengillashtirishsa, tilchilar so‘z orqali ta‘sir etishadi, biologlar yangi mahsuldor o‘simliklarni izlab topishi, yaratishi, yangi qirralarini ochishlari, shifokorlar esa turli kasalliklarga davo choralarini topishi, yanayam takomillashgan dori turlarini yaratishi va insonlar hayotini uzaytirishga xizmat qilishlari mumkin. Psixologlar ham shu o‘rinda inson psixikasini chuqur o‘rganib, insoniyatning ruhan sog‘lom bo‘lishiga va mahsuldor aqliy mehnat qilishga o‘z hissalarini qo‘shishlari mumkin. Shu o‘rinda murakkab psixik jarayon sanalgan tafakkurning yangi xususiyatlarini ochish va uni yanayam rivojlantish ustida ishlash ruhiyat memorlari qo‘lidadir. Tafakkurning reflektivlik xususiyati shulardan biri. Ko‘plab jiddiy xatolar va noto‘g‘ri qarorlar, ayniqsa, reflektiv (ya‘ni fikrlovchi va o‘zini tahlil qiluvchi) salohiyatning yetishmasligi tufayli yuzaga kelmoqda. Bunday holatlar nafaqat iqtisodiy, balki ma‘naviy-psixologik yo‘qotishlarga ham olib kelmoqda.

Kognitivizm — bu zamonaviy psixologiyaning eng rivojlangan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ruhiy hodisalarni tizimli tahlil qilish vositalaridan faol foydalanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, tafakkur (fikrlash) tuzilmasi odatda ma‘lumotni qabul qilish va qayta ishlash jarayonlarini tasvirlaydigan blok-sxemali modellar ko‘rinishida ifodalanadi. Masalan, J. Gilford tomonidan tafakkurning strukturaviy xususiyatlarini faktor tahlili asosida o‘rganish natijasida yaratilgan intellekt tuzilmasi uni funksional jihatdan o‘zaro bog‘langan parallel elementlar tizimi sifatida ko‘rsatadi. Misol uchun, mnemonik (xotira bilan bog‘liq) faktor asosida tuzilgan model mashinaviy xotira bloklari (ya‘ni, uzoq muddatli xotirada saqlanayotgan tasvirlar), kirish qurilmasi (qisqa muddatli xotira) va operator (bevosita tafakkuriy operatsiyalar) o‘rtasidagi funksional bog‘liqliklar tizimini modellashtiradi. Shunday qilib, Gilford tafakkur tuzilmasini alohida omillar o‘zaro ta‘siridan iborat tizim sifatida tasvirlaydi, biroq bu tasvir tafakkurning

psixologik tuzilmasi — ya’ni, uni yaxlit tizimga birlashtiruvchi psixologik tashkil qilish prinsipini ochib bermaydi. Produktiv tafakkur psixologiyasi yo‘nalishidagi ko‘plab tadqiqotlar natijasida ijodiy muammolarni hal qilishdagi odatiy izlanish manzarasi aniqlangan: uzoq davom etadigan sinovlar va ko‘p hollarda to‘siqlarga olib keluvchi xatolar, kutilmaganda yechim prinsipining ochilishi va uning funktsional tashkil etilishi bilan almashinadi. Bu jarayonli fenomenologiya umumlashtirilgan holda J. Uollas konsepsiyasida “tayyorgarlik”, “yetilish”, “amalga oshirish” va “nazorat qilish” kabi bosqichlar ketma-ketligi ko‘rinishida ifodalangan. Bu bosqichlarning ajratilishi, asosan, orqaga qarab tahlil qilishga — ya’ni, yakuniy va muvaffaqiyatli natija nuqtayi nazaridan butun jarayonni bosqichlarga ajratishga asoslangan. Shunday ekan, har bir bosqich vazifaning yechimini topishdagi natijaviy taraqqiyot darajasini ifodalaydi.[1]

Bu yo‘nalishdagi chuqur tadqiqotlar natijasida neokognitivizm shakllandi, u esa o‘z navbatida zamonaviy psixologiyaning alohida yo‘nalishiga — metakognitivizmga asos soldi. An’anaviy kognitivizmdan farqli o‘laroq, u axborotni qayta ishlashning asosiy (markaziy) mexanizmlarini o‘rganishga urg‘u berar ekan, metakognitivizm nafaqat markaziy, balki tafakkur jarayonlarining periferik (chetdagi) mexanizmlarini ham hisobga olishga intiladi. Masalan, J. Fleyvel konsepsiyasida bilish jarayonlaridagi ikki asosiy metakognitiv funksiyalar ajratib ko‘rsatiladi: yechim topish jarayonining boshida rejalashtirish, jarayon oxirida nazorat qilish. Aslida bu — tafakkurning reflektiv (o‘z-o‘zini kuzatish va tahlil qilishga oid) jihatlari bilan bog‘liq periferik funksiyalarini e’tiborga olishdir. Tafakkur dinamikasi va rivojlanishining eng muhim masalalaridan biri — bu qobiliyatlar rivoji va bilimlarni o‘zlashtirish muammosidir. Bilim (keng ma’noda) — bu tafakkur mazmunining har qanday shaklidir: konkret tasavvurlar, mavhum tushunchalar, yo‘naltiruvchi sxemalar, ma’lum harakat usullari va boshqalar. Qobiliyat esa — bu subyektning vaziyat shartlariga muvofiq ravishda tafakkur tizimini ishga solish imkoniyati va malakasidir. Ushbu nuqtayi nazardan olganda, eksperimental tadqiqotlar tafakkur rivojlanishining turli jihatlarga bag‘ishlangan: mazmuniy (bilim asosidagi), bilimga oid, yoki qobiliyatlarning rivojlanishi bilan bog‘liq — ya’ni tafakkurning jarayonli, dinamik tomonlarini ta’minlovchi yo‘nalishlar.

Tafakkur ko‘pincha muammoni hal qilish jarayoni sifatida yuzaga chiqadi. Shu sababli, tadqiqotlarning an’anaviy yo‘nalishlaridan biri — ijodiy va muammoli vazifalarni yechish jarayonlarini eksperimental o‘rganish bilan bog‘liq. Bu yo‘nalishga quyidagi olimlarning ishlari kiradi: Vyurtsburg maktabi, geshtalt-psixologlar (xorijiy tadqiqotlar), shuningdek, A.V. Brushlinskiy, P.Ya. Galperin, A.M. Matyushkin, Ya.A. Ponomaryov, S.L. Rubinshteyn, O.K. Tixomirov va boshqa ko‘plab mahalliy psixologlar. Ushbu tadqiqotlarda tafakkur — bu jarayon, ya’ni muammoli vaziyatlarda tafakkur mazmuni va shartlari bo‘ylab harakatlanish qobiliyati sifatida qaraladi. Yana bir yo‘nalish esa o‘z tadqiqot obyekti sifatida tafakkurning mazmuniy tomonini va uning turli shakllarda rivojlanishini tanlagan: ko‘rgazmali-amaliy, ko‘rgazmali-obrazli, tushunchaviy-mantiqiy tafakkur. Shu asosda tafakkur mazmunining turli strukturaviy komponentlari ajratilgan: tasavvurlar, obrazlar, tushunchalar, assotsiatsiyalar, yo‘naltiruvchi

usullar, konkret operatsiyalar, avtomatlashgan ko‘nikmalar, umumlashtirilgan sxemalar hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’sirining turli shakllari. Bu elementlar tipik vazifalarni hal qilishda, ya’ni bilimlarni avtomatlashtirish va andozalashtirish shaklida qo‘llanilishi orqali o‘rganilgan. Shunday qilib, bu ikki yo‘nalish quyidagi ikki muhim xulosaga olib kelgan:[4]

1. tafakkurning mazmuniy va jarayonli tomonlarini birgalikda tahlil qilish zarurligi,
2. psixologik bilimlar (ya’ni, predmetga oid bilimlar) va tafakkur qobiliyatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va to‘ldiruvchanlik mavjudligi.

Tafakkur qobiliyatlari sifatida, ayniqsa, muammoli va ziddiyatli vaziyatlarda yuzaga chiqadigan refleksiv mexanizmlar alohida ahamiyatga ega. Aynan shu mexanizmlar shaxsda mavjud bilimlarning faolligini, dialoglilikni, harakatchanlikni, rivojlanuvchanlikni va dinamikligini ta’minlaydi hamda muammoli vaziyatlarda samarali yechim topish imkonini yaratadi. ularni e’tibordan chetda qoldirish — kognitiv-axborot yondashuvi tadqiqotchilarini inson tafakkuridagi ijtimoiy-tarixiy, shaxsiy va kommunikativ-kooperativ determinantlarning mavjudligini inkor qilishga olib keldi. O.K. Tihomirov ta’kidlaganidek, odam muammoli vazifa yechishda mavjud predmetlarning mohiyati (operatsional va shaxsiy) va ularning shaxs uchun qiymati faqat ma’lumotga hos xususiyatlar bilan birga mavjud bo‘libgina qolmay, balki faoliyatni boshqarishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtirok etadi. Bu turdagi bir qatlamli axborot yondashuviga muqobil sifatida metakognitivlar — J. Fleyvel, D. Derner, A. Brown, F. Raiter, V. Matteus va boshqalar — samarali tadqiqotlar olib bordi. Ular insonning o‘z-o‘zini o‘qitish qobiliyatlarini optimallashtirish va rivojlantirish masalasini o‘rganmoqdalar. D. Derner ta’kidlashicha, odamlar istalgan paytda muammoga yo‘naltirilgan tafakkur jarayonini to‘xtatib, uni tahlil qilish (refleksiyaga o‘tish), muvaffaqiyat ehtimoli va uning dolzarbliligini baholashga qodir. Ba’zi olimlar metakognitiv jarayonlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri e’arxik tarzda tashkil etilgan reflektiv regulyatsiya bilan tenglashtiradi. Boshqalari esa refleksiyani ko‘plab metakognitiv jarayonlardan faqat biri deb hisoblaydi. A. Brown metakognitiv jarayon sifatida quyidagilarni ajratadi:

1. O‘z-o‘zini diagnostika qilish (muammoni anglash) — bu subyektning ma’lum bir holatda allaqachon mavjud bo‘lgan va hali aniqlanishi kerak bo‘lgan ma’lumotni farqlash qobiliyatidir.
2. Vazifa yechish strategiyasini rejalashtirish.
3. Qiyinchiliklarni va muvaffaqiyat ehtimolini oldindan baholash.
4. Amaldagi faoliyatni parallel va istiqbolli baholash.
5. Yechimni amalga oshirishni nazorat qilish.

Aytib o‘tish kerakki, metakognitivizmda ko‘p qavatli psixik faoliyat haqidagi tushunchalar nisbatan yaqinda — taxminan 1970-yillardayoq — shakllana boshladi. Shu bilan birga, sobiq ittifoqi psixologiyada L.S. Vygotskiy, S.L. Rubinshteyn, B.G. Ananyev, V.N. Myasishchev va boshqa olimlar tomonidan 20-asr boshlaridan boshlab ishlab chiqilgan tizimli metodologiya faol o‘zlashtirildi. Bu qarashlar hozirgi kunda ham L.M. Vekker, D.N. Zavalishina, V.V. Davydov, Yu.N. Kulyutkin, A.M. Matyushkin, Ya.A. Ponomaryov, I.N.

Semyonov, O.K. Tikhomirov va boshqalar tomonidan olib borilayotgan tafakkur tadqiqotlarida jadal rivojlanmoqda.[3]

Tafakkurning muhim tarkibiy qismi — muammoni noaniq, ziddiyatli ijtimoiy haqiqat ichidan ajratib olish, uni aniq shakllantirish va hal qilish qobiliyatidir (K.A. Abulxanova-Slavskaya, 1991). Muammoni qanday anglash, qay tarzda tahlil qilish va uni qanday qo‘yish — bu omillar yechimning samaradorligini belgilaydi. Shu boisdan, davlat xizmatchilarining real ijtimoiy-kasbiy muammolarni hal etishdagi muvaffaqiyati, ularning ijtimoiy tafakkuri samaradorligiga, u esa o‘z navbatida muammolarni qo‘yish va yechish qobiliyatiga bevosita bog‘liq. Ushbu qobiliyat — ya’ni muammoni aniqlash va uni hal qilishga qaratilgan fikrlash — "problematizatsiya" deb ataladi. S.L. Rubinshteyn bu holatni haqiqiy ijodiy tafakkurning belgisi deb hisoblaydi. Muammoli vaziyatlarni hal qilish — ayniqsa rahbar shaxsning kasbiy faoliyatida — ijodiy masalalarni hal qilishga o‘xshaydi va bu, o‘z navbatida, refleksiv (o‘zini tahlil qiluvchi) jarayonlarsiz mumkin emas (G.N. Yaroshenko, 1998). Psixologiya tarixida refleksiya har doim insonning ichki psixik faoliyati sifatida qaralgan. Biroq bu tushunchaning mazmuni turlicha talqin qilingan. 1980-yillarning boshlarida psixologiya fani rivojlanishi natijasida refleksiyani ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish imkoniyati yuzaga keldi (I.N. Semyonov, S.Yu. Stepanov, 1983). Endilikda refleksiya nafaqat tushuntiruvchi prinsip sifatida, balki alohida psixik hodisa sifatida eksperimental o‘rganila boshlandi. Bu davrda refleksiyaga oid ikkita model taklif etildi:

1. G.P. Shchedrovitskiy modeli: refleksiya — bu obyektlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash faoliyati bo‘lib, “reflektiv chiqish” orqali amalga oshiriladi. N.G. Alekseev bu modelni beshta bosqichda ifodalaydi: To‘xtash, fiksatsiya, obyektivlashtirish, ajratib olish, ramzlashtirish (simvolizatsiya)

2. I.N. Semyonov va S.Yu. Stepanov modeli: refleksiya — bu insonning “men”i tomonidan muammoli-ziddiyatli vaziyatda o‘z ongi, faoliyati va muloqoti mazmunlarini qayta anglash jarayonidir. Bu modelda refleksiya besh bosqichdan iborat: Stereotiplarni ishlab chiqish, kechinmani ortga qaytarish, ilhomning cho‘qqisi, o‘zini anglashning o‘sishi, yangilikni yaratish.

Refleksiyaning zamonaviy tiplari va ularning klassifikatsiyasi sifatida quydagilarni kiritishimiz mumkin: Refleksiya mazmunining turli-tumanligi va ularning ma’noviy xususiyatlari asosida refleksiyaning quyidagi turlari ajratiladi: Intellektual refleksiya: ekstensiv (kengayuvchi), intensiv (chuqurlashtiruvchi), konstruktiv (ijodiy). Shaxsiy refleksiya: retrospektiv (o‘tmishga qaratilgan), situativ (joriy vaziyatni tahlil qiluvchi), perspektiv (kelajakka yo‘naltirilgan). Shuningdek: Kommunikativ refleksiya (muloqotdagi anglash), Kooperativ refleksiya (hamkorlikdagi tafakkur), Sintezlovchi refleksiya (ekzistensial va madaniy). Bu tipologiya refleksiyani zamonaviy psixologik tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari bilan uyg‘unlashtiradi hamda zamonaviy refleksiv psixologiyaning yutuqlarini umumlashtiradi (I.N. Semyonov, 1990; I.N. Semyonov, S.Yu. Stepanov, 1992).[2]

Refleksiv tafakkur — haqiqatni idrok etish va his-tuyg‘ularni voqealar tasavvuri va kelajakdagi natijalarini bashorat qilish uchun barcha olingan ma’lumotlarga asoslangan katta bir

kartinaga birlashtirish qobiliyatidir. Mavhumlikda fikr yuritish paytida ongimiz o'zining yashirin burchaklari bilan yaxlitlikni hosil qiladi, bizni hayotning ma'no va maqsadi haqida o'ylashga undaydi va voqealar va holatlarni sinchkovlik bilan tahlil qilish uchun imkon yaratadi. Fikr yuritish jarayonlari miyamizda har soniyada sodir bo'ladi va bu bizning mavjudligimizning bir qismidir. Ba'zi fikrlar oddiy, boshqa turlari esa ongli bo'lib, aqliy harakatlarni talab qiladi. Bunday kognitiv jarayonlardan biri — refleksiv fikrlash. Bu biz nima qilayotganimizni, o'rgangan bilimlarimiz va tajribalarimizni tahlil qilish yoki o'ylashga intilganimizda yuzaga keladi. Ushbu fikrlash va tahlil qilish usuli kuchli aqliy qobiliyatlar spektrini o'z ichiga oladi. Bu qobiliyatlarni o'tkirlashtirib borish orqali har bir inson to'g'ri qarorlar qabul qilish, shaxsiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan sohalarni aniqlash va biror narsaga nisbatan tarfakashlik qilmasdan hukm chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Harakatlar va fikrlar haqida sinchkovlik bilan o'ylaydigan inson shaxs sifatida asta-sekin o'sadi. Umuman olganda sizning holatlaringizni, qarorlaringizni, g'oyalaringizni va fikrlaringizni chuqur tahlil qilish refleksiv fikrlashning bir qismidir. Bu sizning harakatlaringizning oqibatlarini o'ylash yoki ilgari o'rganganlaringiz asosida ma'lumot bo'laklarini bitta ishlanadigan qarorga keltirish orqali to'g'ri xulosalar chiqarishga imkon beradi. Refleksiv fikrlashni amalda qo'llashning ajoyib afzalliklari bor. Biroq, bunday fikrlovchilarning xususiyatlarini tushunish zarur. Umuman olganda, fikrlovchilar turlarini bilish sizning fikrlash uslublaringizni aniqlashda va ularning zaif tomonlarini samarali ravishda bartaraf etishda yordam beradi. Shunday qilib, siz butunlay tasavvur qilish va uning potentsial natijalarini yoki oqibatlarini ochish imkoniga ega bo'lasiz. Albatta, bu har bir harakat va ishda muvaffaqiyatga erishasiz degani emas. Bundan tashqari, biror narsani o'ylash to'g'ridan-to'g'ri faollik emas. Lekin, bu o'z xatolaringizni tushunishga va ularni qanday tuzatish mumkinligini bilishga bo'lgan chinakam istakni anglatadi. Baltasar Gracian bir vaqtlar refleksiya haqida ajoyib bir ibora yaratgan. Bu fikr doimiy ravishda narsalarni tahlil qilishning muhimligini ko'rsatadi. U shunday dedi: "O'zini o'zi tahlil qilish — bu donolik maktabidir." Bu, albatta, tez va kuchli tushunchalar olishning ajoyib yo'li bo'lishi mumkin. Ichki bilimni rivojlantirish va ichki ovozingizni eshitish yo'li, o'tmishdagi qarorlaringiz yoki qilgan xatolaringizni o'ylashga asoslanadi. Bundan tashqari, bu ichki muvozanatni topish, sezgi va his-tuyg'ularni boshqarish va intuitsiyangizni kuchaytirish uchun aqliy vositadir. Yuqorida takidlab o'tganimiz kabi refleksiv tafakkur tushunchasiga yondashuvlar tarixi psixologiya fanining shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida refleksiya tushunchasi psixologiyada asosan introspektiv metodlar orqali o'rganilgan. Vilgelm Vundt va E. Titchener tomonidan ishlab chiqilgan eksperimental introspeksiya usuli orqali inson ichki holatlari, tafakkur oqimi va hissiy tajribalari kuzatilgan. Bu davrda refleksiya subyektiv tajriba asosida talqin qilingan bo'lsa-da, uning ilmiy asoslangan yondashuvlari hali shakllanmagan edi. Keyinchalik introspeksiyaning subyektivligi tanqid qilinib, ob'yektiv kuzatuv va eksperimental metodlar asosida psixologik hodisalarni o'rganishga o'tildi.[7]

XX asrning o‘rtalariga kelib, refleksiv tafakkurga bo‘lgan qiziqish gumanistik psixologiyada qayta kuchaydi. Carl Rogers refleksiya va o‘z-o‘zini anglashni shaxsiy o‘z-o‘zining asosi sifatida ko‘rib, terapevtik jarayonlarda “aktiv tinglash” usulini taklif etdi. Uningcha, inson o‘z his-tuyg‘ularini ifodalab, o‘z fikrlariga ongli ravishda baho bera olganida ichki muvozanatga erisha oladi. Gumanistik yondashuv refleksiv tafakkurni insoniy qadriyatlar va shaxsiy o‘zgarishlar kontekstida talqin qilgan. Refleksiv tafakkurning shakllanishi va rivojlanishi metakognitsiya konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Metakognitsiya – bu tafakkur haqida tafakkur yuritish, ya’ni inson o‘z fikrlash faoliyatini kuzatish, rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyatidir. J. Flavell tomonidan ilgari surilgan bu tushuncha o‘z ichiga refleksiyani ham qamrab oladi. Metakognitiv yondashuv refleksiv tafakkurni kognitiv o‘zgarishlar boshqaruvidagi vosita sifatida ko‘radi. Inson o‘z bilish faoliyatini ongli tarzda boshqara olgani sari, uning refleksiv qobiliyati ham ortadi. Ta’lim va kasbiy rivojlanish jarayonlarida refleksiv tafakkur alohida o‘rin egallaydi. Donald Schön tomonidan ilgari surilgan “refleksiv amaliyot” nazariyasida pedagoglar, shifokorlar va psixologlar o‘z amaliy faoliyatini tahlil qilish orqali kasbiy jihatdan o‘sadi. Bu yondashuvda ikki asosiy refleksiya turi ajratiladi: “amaliyot davomida refleksiya” (reflection-in-action) va “amaliyotdan so‘ng refleksiya” (reflection-on-action). Har ikki shakl ham mutaxassisning o‘z faoliyatini chuqur tahlil qilishiga va xatolardan saboq olishiga imkon yaratadi.[6]

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki refleksiv tafakkur o‘quvchilarda ham mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv, fikrini asoslash va ongli qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, hozirgi ta’lim metodikasida refleksiyani rivojlantiruvchi usullar – esse yozish, “fikrlar kundaligi”, muammoli vaziyatlar tahlili keng qo‘llanilmoqda. Shunga qaramay, hozirga qadar deyarli o‘rganilmagan masala — refleksiv tafakkur va subyekt hal qilayotgan vazifalarning mazmunidan qat’i nazar, faoliyatning o‘zgarmas (invariant) tuzilishi o‘rtasidagi bog‘liqlikdir. Refleksiv tafakkur va faoliyat o‘rtasidagi aloqalar muhim ahamiyatga ega, chunki ular faoliyat samaradorligi bilan bog‘liq bo‘lgan ikki asosiy savolga taalluqlidir:

— Faoliyatning invariant tuzilishi refleksiv tafakkur uchun konstruktiv cheklovchi va tizimlashtiruvchi omil bo‘la oladimi? Aks holda, refleksiv jarayon cheksiz va samarasiz mulohazalarga aylanib ketishi mumkin.

— Refleksiv tafakkur subyektning o‘z faoliyatini samarali va mustaqil tashkil etish vositasi bo‘la oladimi? Aks holda, faoliyat stereotipga aylanib, mazmunsiz va dinamik sharoitda past samaradorlikka olib kelishi mumkin.[3]

Faoliyatning strukturaviy tashkiloti va refleksiv tafakkur darajalarining uyg‘unligi mutaxassisning psixologik tayyorgarligida refleksiv-faoliyat yondashuvining asosini tashkil etadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, faoliyatning psixologik tuzilishi refleksiv tafakkurni tashkil etuvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Refleksiv tafakkur esa subyektning motivatsion yo‘nalishini, rivojlantirilayotgan konseptual faoliyat modelini va operatsion ta’minotni optimal ravishda uyg‘unlashtiruvchi ichki vositadir. Shu bilan birga, u o‘qitish jarayonida faoliyatni modellashtirishga o‘ziga xos refleksiv qo‘llab-quvvatlash vazifasini bajaradi. Mutaxassisning

psixologik tayyorgarligi jarayonida professional faoliyat modellashirilishini refleksiv qo‘llab-quvvatlash chog‘ida, individual ong mazmunlari tafakkur va qayta tafakkur qilinadi. Ular refleksiyani barcha asosiy shakllariga taalluqlidir. Bular shaxsiy va intellektual shakllardir. Intellektual shakl o‘z ichiga predmetli va jarayonli refleksiyani oladi. Shaxsiy refleksiya — faoliyatning motivatsion-maqсадga yo‘naltirilgan tarkibiy qismi; Predmetli refleksiya — maqsadga yo‘naltirilgan va yo‘naltiruvchi tarkibiy qismlar; Jarayonli refleksiya — ijro etish, ya’ni operatsion tarkibiy qismi. Agar subyekt vazifani hal qilishga yondashishda faoliyatning barcha tarkibiy qismlari bo‘yicha ongli yondashmasa, muvaffaqiyatsiz yoki optimal bo‘lmagan yechim ehtimoli juda yuqori bo‘ladi. Bu, ayniqsa, faoliyatga asoslangan, ko‘nikmalar darajasidagi avtomatik harakatlardan farqli ravishda, qadriyat komponentini o‘z ichiga olgan vazifalarga taalluqlidir. Bunday vazifalar subyekt qadriyatlarini amalga oshirish imkonini nazarda tutadi. Ularni muvaffaqiyatli hal qilish esa ruxsat etilgan vositalarni aniqlash, shuningdek, turli qarorlarning shaxsiy va ijtimoiy oqibatlarini hisobga olish bilan bog‘liq bo‘ladi. Refleksiv tafakkur shaxsning o‘z fikrlash jarayonlarini anglash, tahlil qilish va ularni ongli ravishda boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. Bu psixologik hodisa inson intellektining eng yuqori bosqichlariga xos bo‘lib, shaxsiy rivojlanish, kasbiy shakllanish va hayotiy qarorlarni samarali qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi. Darhaqiqat, refleksiv tafakkur psixologiyada chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, bugungi kunda turli yondashuvlar asosida talqin qilinmoqda. Introspektiv, gumanistik, kognitiv va metakognitiv yondashuvlar refleksiv tafakkur muammosini har xil qirralarda yoritadi. U inson shaxsiyati, tafakkuri, kasbiy salohiyati va hayotiy muvofiqligini belgilovchi muhim psixologik jarayondir. Shuning uchun refleksiv tafakkurni o‘rgatish va rivojlantirish bugungi kundagi eng dolzarb psixologik va pedagogik muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Войтик Ирина Михайловна “Развитие рефлексивного мышления государственных служащих в профессиональном образовании” Диссертация Москва – 2000.
2. Flavell, J. H. (1976). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
3. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. Basic Books.
4. Т. Э. Сизикова Рефлексивное психологическое консультирование часть 1 Новосибирск 2016
5. Л.Н.Захарова. “Рефлексивное мышление: закономерности спонтанного использования и возможности развития”
6. Dilnoza O. Mamlakat taraqqiyotida boshqaruvning psixologik asoslarini organish muvaffaqiyat omili sifatida //журнал педагогики и психологии в современном образовании. – 2021. – №. 2.

7. Obidova D. Analysis of the activities of he analysis of the activities of health care institutions: prospects for the application of psychological knowledge: this article analyzes the activities of health care facilities, the importance of psychological services in health care, the priorities of medical and psychological services, the main directions of medical psychology, the activities of psychologists in medical institutions //архив научных публикаций jspi. – 2020.

8. Dilnoza O. Yig ‘i stressning oldini oluvchi va salomatlikning muhim omil sifatida //журнал педагогики и психологии в современном образовании. – 2024. – т. 4. – №. 1. – с. 203-205.

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 7-son)

PSIXOLOGIYA
PSYCHOLOGY

BOSHQARUV KADRLAR ZAXIRASINI SAMARALI SHAKLLANTIRISHDA GENDER TENGLIKNI TA'MINLASHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Abdullajanova Dilnozaxon Sultanbekovna

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta'minlash kafedrasida professori,

Psixologiya fanlari doktori (DSc)

Elektron pochta: dnekbayeva@inbox.ru

Annotatsiya: Gender sotsializatsiyasini o'rganish natijalari, shubhasiz, erkak va ayolning gender o'ziga xos xususiyatlari insonning jamiyatdagi mavqeiga, uning shaxsiy va kasbiy taqdiriga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi degan xulosaga keladi. Shu ma'noda, ular zamonaviy dunyoda sodir bo'layotgan jarayonlarni aks ettirish uchun juda muhim bo'lib, ularning asosiy yo'nalishi tobora kuchayib borayotgan insonparvarlik va shaxsning ma'naviy rivojlanishiga talablarning kuchayishi bugungi kundagi tadqiqotlarning dolzarbligini belgilaydi.

Kalit so'zlar: kadrlar siyosati, kadrlar zaxirasi, malaka, maskulinlik, femininlik, androgoniya, subyekt, boshqaruv, gender, integratsiya, gender sotsializatsiya, gender tenglik.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА ПРИ ЭФФЕКТИВНОМ ФОРМИРОВАНИИ УПРАВЛЯЮЩЕГО КАДРОВОГО РЕЗЕРВА

Аннотация: Результаты исследования гендерной социализации, несомненно, приводят к выводу, что гендерные особенности мужчин и женщин оказывают специфическое влияние на положение человека в обществе, его личную и профессиональную судьбу. В этом смысле они очень важны для отражения процессов, происходящих в современном мире, а их основная направленность – растущий гуманизм и возрастающие требования к духовному развитию личности, что и определяет актуальность сегодняшних исследований.

Ключевые слова: кадровая политика, кадровый резерв, квалификация, мужественность, женственность, андрогония, субъект, менеджмент, гендер, интеграция, гендерная социализация, гендерное равенство.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ENSURING GENDER EQUALITY IN EFFECTIVE FORMATION OF MANAGEMENT PERSONNEL RESERVE

Annotation: The results of the study of gender socialization undoubtedly lead to the conclusion that the gender characteristics of men and women have a specific impact on the position of a person in society, his personal and professional destiny. In this sense, they are very important for reflecting the processes taking place in the modern world, and their main direction is the increasing humanism and the increasing demands for the spiritual development of the individual, which determines the relevance of research today.

Keywords: personnel policy, personnel reserve, qualification, masculinity, femininity, androgyny, subject, management, gender, integration, gender socialization, gender equality.

Kirish. Gender yondashuvi doirasida erkak va ayol shaxsi xususiyatlarining, fikrlash va xulq-atvor uslublarning qarama-qarshiligi va “aniq” tengsizligi biologik jins va ijtimoiy hayotdagi yutuqlar o‘rtasidagi aloqani mustahkamlaydi. Ijtimoiy kutilmalar, rollar va tegishli gender xulq-atvori uchun umumiy qabul qilingan talablar gender xulq-atvorining ko‘rsatkichlari bo‘lib xizmat qiladi. Biologik jinsning xulq-atvor va ijtimoiy rollarning psixologik xususiyatlarining asosiy sababi emasligi haqidagi pozitsiyani qabul qilish gender roli vakilliklari tizimi tomonidan o‘z-o‘zini tasavvur qilish va hayot ssenariylarini qayta qurish, qayta ko‘rib chiqishga imkon beradi, erkaklar va ayollarni o‘z imkoniyatlari va intilishlarini baholash, hayotning shakllanishi istiqbollari aniqlash, o‘zini o‘zi anglash va munosabatlarni optimallashtirish uchun subyektiv strategiyalarni tanlash uchun shaxsiy resurslarni faollashtirishni qamrab oladi¹.

Gender xususiyatlarini ko‘rib chiqishda erkaklar va ayollarning o‘ziga xosligi va uning tarkibiy qismlari o‘rganiladi: gender differentsiatsiyasi, tabaqalanish va ierarxiya bilan bog‘liq hislar, stereotiplar, munosabatlar. An‘anaviy gender stereotiplarini yengishda erkaklar va ayollar xulq-atvorining samarali strategiyalari va taktikasini o‘rganish, shuningdek, mavjud gender stereotiplarini o‘zgartirish va yangi shakllantirilishining qonuniyatlari va mexanizmlarini tahlil qilishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Kadrlar zaxirasini shakllantirish va foydalanishning ta’sirchanligini oshirish uchun boshqaruv lavozimiga ko‘rilayotgan nomzodni stimullashtirish va motivatsion yo‘naltirishning qo‘shimcha tizimi ishlab chiqiladi.

Maqsad va uni asoslash. Aytish kerakki, bugungi kunda jamiyatda mehnat va iqtisodiyot, siyosat sohasidagi o‘zgarishlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Hozirda ayollarning tobora yuqori darajadagi boshqaruv va siyosiy maydonda turli darajadagi lavozimlarni egallash jarayoni jadallashmoqda. Hissiy munosabatlar sohasidagi o‘zgarishlar unchalik aniq namoyon bo‘lmayotgan bo‘lsa-da, ayollarning ko‘proq «erkak» tajovuzkorligini, qattiqqo‘lligini, g‘azabini, erkaklarni esa, aksincha, «ayol» sezgirliги, sentimentalligini o‘zlashtirishi yaqqol namoyon bo‘lmoqda². Gender tizimining bu va boshqa o‘zgarishlari, maskulinlik hamda

¹ Майерс Д. Психология// Перевод с английского И.А.Карпиков, В.А.Старовотова. –М.: Поппури. 2006. – 648 с.

² Свергун О. Управление персоналом: гендерный подход / О. Свергун // Справочник по управлению персоналом. — 2012. — № 6. — С. 21-25

femininlik tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq³. Eng umumiy shaklda maskulinlik hamda femininlik har bir muayyan jamiyatda mos ravishda erkak va ayol jinsiga xos bo‘lgan munosabatlar, rollar, xatti-harakatlar normalari, qadriyatlar iyerarxiyasi to‘plamidir. Maskulinlik hamda femininlik eng umumiy shaklda har bir jamiyatda erkak va ayolga xos bo‘lgan munosabatlar, rollar, xatti-harakatlar me‘yorlari, qadriyatlar iyerarxiyasi sifatida ifodalanishi mumkin⁴.

Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, ayollar qiziqarli bo‘lgandagina kuzatuvchanroq bo‘lishlari, ayollar o‘quv faoliyatida o‘ta harakatchan bo‘lishlari, eslab qolish qobiliyati kuchli rivojlanganligi ularda yaxshi natijalarni namoyon etadi. Qizlarni tarbiyalashdagi ijtimoiy talablarning ayrim xususiyatlari ayollarni olima bo‘lishi yoki mansabda o‘lish borasida jamoatchilik fikrini qayta shakllantirishni talab etadi. Chunki bunday qarashlar ayollarni yuqori rivojlanish darajasida muvaffaqiyatlarga erishishida to‘siqlarni vujudga keltiradi⁵.

Gender - bu shaxsning ijtimoiy-psixologik jinsini tanlash, qurish va namoyon qilish muammosini hal qilish uchun tushunishi, qabul qilishi kerak bo‘lgan ijtimoiy stereotiplar va standartlarning ta‘sirini o‘z ichiga olgan murakkab asosiy xususiyatdir. Gender shaxslar nafaqat davlat muassasalarida o‘zlarining shaxsiyatini muhokama qiladilar, balki xuddi shu ijtimoiy shakllanishlar gender bag‘rikengligini saqlab qolgan holda, individual xususiyatlar sifatida qabul qiladigan farqlarni keltirib chiqaradi. Ayollar va erkaklar turli xil ijtimoiy rollar va vazifalarni o‘z zimmlariga olish darajasi ikkala jins vakillarining shaxsiy va xulq-atvor xususiyatlarini rivojlantirish va namoyon qilish darajasiga kuchli ta‘sir qiladi⁶.

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi. XX asrning 40-yillarida ayniqsa motivatsiya muammosi D.S.Maklelland muvaffaqiyat motivatsiyasining individual sifat o‘zgarishlarining yuzaga kelish farqlarini aniqlash, keyinchalik X.Xekxausen, V.Mayer, L.Kemmlerlar tomonidan farqlarni o‘rganish tizimlashtirildi. D.S.Maklelland muvaffaqiyat motivatsiyasini bilim olish natijasida, yetuklik davrida ham rivojlanishi mumkinligini isbotlab beradi. P.Fress va J.Piaje fikricha, faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli darajada motivatsiya bo‘lishi zarur. Biroq, motivatsiya o‘ta yuqori bo‘lsa, faollik va zo‘riqish darajasi oshadi, bu o‘z o‘rnida faoliyat, xatti-harakat samaradorligini pasayishiga olib keladi⁷.

Kadrlar zaxirasini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik omillarning ta‘sirini kuchayishi yoki susayishiga bevosita shaxs motivlarining ahamiyati muhim ekanligini izohlash zarur. Bunda motivatsiyalarni shakllanishi va uning harakat kuchi sifatida muvaffaqiyatga erishish hamda muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasini ikki xil rakursdan ko‘rib chiqishimiz mumkin. Aynan faoliyat motivatsiyalari idora va tashkilotlarda mehnat qilish, biror jamoada

³ Ковалев В.О. Гендерные различия в управленческой сфере / В.О. Ковалев. — М. : Амалфея, 2013. — 90 с.

⁴ Кириллов А.В. Соблюдение принципов управления в кадровом делопроизводстве // Кадровик. 2014. № 9. — 108 с.

⁵ Кириллов А.В. Уточнение понятийного аппарата в интересах повышения эффективности управления // Экономика и управление. 2013. № 10 (96). — С. 57-58.

⁶ Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие. —СПб.: РГПУ им. Герцена. 1998. — С. 37-40.

⁷ Макарова А.И. Гендерные стереотипы в традиционной культуре. Теория и практика общественного развития. 2015 г. № 3. — С. 45-50.

faoliyat yuritishda shaxsni maqsadlari ortidan shakllanishi, ayrim hollarda vaqt o‘tishi bilan orttirilishi ham mumkinligi ilmiy jihatdan isbotlangan. Motivatsiya insonning o‘z qobiliyati va bilimini oshirishga bo‘lgan intilishini qanchalik yuqoriligini anglatadi. Yutuqlar motivi ikkita bir-biridan mustaqil tendensiya bilan izohlanib muvaffaqiyatga erishish va mag‘lubiyatdan qochishga nisbatan motivatsiyalarni namoyon etadi.

Muvaffaqiyatga erishishga nisbatan motivatsiya ko‘p hollarda ishbilarmon va boshqaruvga xos (G.V.Turetskaya), muvaffaqiyat ko‘p mehnat qilish va tashabbuskorlikdan tashqari, “yashab qolish” instinkting kuchli namoyon bo‘lishini (R.Kozmetskiy), erkaklarga nisbatan ayollarda motivatsiya o‘ziga xos xususiyatlarga ega (J.Atkinson), faoliyatni motiv bilan bog‘liqligi hamda uning shaxs tomonidan faoliyatni nima uchun amalga oshirilayotganligini anglash (A.N.Leontev), motivatsiya psixodinamik tizim bo‘lib, tashqi muhitga nisbatan shaxsning hayotiy munosabatini belgilovchi, faoliyatini boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi, tashkillashtiruvchi (X.Xekxauzen) nazariyalari ilgari suriladi. Motivatsiyaning xususiyati va dinamikasi qator omillar natijasida yuzaga keladi. Shaxs irodaviy tuzilmasi emotsional, psixik jarayonlarga, ehtiyoj, ustanovka, qadriyatlar yo‘nalganligiga bog‘liq bo‘lib, shaxsni tashqi olamga munosabatini, faolligini hamda strategiyalarini belgilaydi⁸.

G.Myurrey fikricha, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shaxsning turg‘un, o‘zgarmas qismi bo‘lib, uni faoliyatda ma‘lum bir natijaga erishishda yaqqol namoyon bo‘lishi mutlaq hisoblanadi. Ye.I.Barayeva esa, muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiyasi yuqori bo‘lgan individda: faollik, tashabbuskorlik, qarshiliklar yuzaga kelganda uni hal etish choralarini topishga intiluvchanlik; faollikni namoyon etish uchun tashqi ta’sirning ahamiyati past darajada bo‘lishi; maqsadga erishishga bo‘lgan intilish va o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchni kuchliligi; o‘z kelajagini rejalashtirishga, o‘zini o‘zi rivojlantirishga moyil bo‘lishi aniqlanganligi borasidagi ta’limotlarni ilgari suradi⁹.

Shu nuqtayi nazardan motivatsiyaning o‘ta yuqori darajasi faoliyatda salbiy holatlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan negativ emotsional ta’sir ya’ni, stress, hayajon, zo‘riqishni keltirib chiqarishi mumkin. Bundan ko‘rinadiki, motivatsiyaning o‘ta yuqori darajasi har doim ham ijobiy holat hisoblanmaydi.

Shaxsda xavfli vaziyatlarda xavfsiz natijaga erishish, himoyalanihga bo‘lgan ustanovka mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasini kuchaytiradi (F.Burkard), mag‘lubiyatdan qo‘rqish hamda kasbiy faoliyat jarayonida muvaffaqiyatga erishishdagi o‘zgaruvchan motivatsiyaning yuzaga kelishi, aynan, ayollarga xos hisoblanadi (S.S.Sagaydi).

Zamonaviy ijtimoiy psixologiya tarmog‘ida olib borilayotgan tadqiqotlarda tavakkalchilikka tayyorlik,

- P.Vaynsvayg – “jasorat”;

⁸ Шевелева А.М. Профессиональная карьера: психологические аспекты и тендерный подход / А.М. Шевелева. — М. : Юрайт, 2012 — 132 с.

⁹ Королева О.В. Учет гендерных различий в стилях руководства, как фактор повышения эффективности деятельности предприятия / О.В. Королева. — Тамбов: ГОУ ВПО им. Державина, 2012. — 118 с.

- G.Ayzenk – “shaxsiy xususiyatlar”;
- Yu.Kozeletskiy – “kuchli hayajon simptomokompleksi” (ta’sir, alomatlar majmui);
- O.V.Tixomirov, M.Pettsold, G.Nikel va boshqalar qarashlarida shaxsiy

xususiyatlar subyekt xatti-harakatining proaktiv formasi hamda qaror qabul qilishda intellektual vositachilikning faollashuvi, shaxsni kognitiv uslubiy tavsifi deb talqin etiladi. V.A.Petrovskiyning tavakkalchilikka tayyorlikni rag‘batlantiruvchi omillar faoliyatning o‘z-o‘zidan harakatlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan subyekt faolligi bilan belgilanishini tushuntiradi. Yuqoridagi yondashuv va konsepsiyalar boshqaruv motivatsiyasi va tavakkalchilikning ahamiyati doirasida tahlil qilinadi.

M.Xornerning XX asrning 60 yillarida olib borgan tadqiqotlari orqali ijtimoiy muhitda ayollarda yutuqlarga erishish motivatsiyasining yetishmasligi, ayollardagi kasbiy muvaffaqiyatga erishishga intilish xavotirlanish darajasini o‘sishi bilan belgilanishi, ya’ni, ayollik xususiyatlarining yo‘qolishi, yaqinlar bilan o‘zaro munosabatlarning yomonlashuvi va boshqalarga ta’sir qilishi mumkinligini o‘rganadi. Bu borada aniqlangan fenomen muvaffaqiyatsilikdan qochish motivi deb nomlanadi. Bu motivlar ko‘plab ayollarda aniqlanib, kasbiy muvaffaqiyatlarda erkaklar bilan musobaqalashishning ahamiyatsiz ekanligi, asosiysi ular bilan yaxshi aloqalarni saqlab qolish zarurligini anglatadi. Mazkur motivlar – Friedman M., Dowling K., Clance P., Imes S kabi olimlar tomonidan ham chuqur o‘rganiladi¹⁰.

Motivatsiyaning muvaffaqiyatlilik va muvaffaqiyatsizlik darajasini keng tahlil etish genderning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochish imkoniyatlarini kengaytirgan. Shuningdek, kasbiy o‘shish, maishiy muammolarni o‘rganishda shaxs xatti-harakatlari hamda faoliyatini aniqlashtirish imkoniyatini yaratadi. Demak motiv ehtiyoj predmeti hisoblanib, maqsad va vazifalardan kelib chiqib, subyektning turli ehtiyojlarini qondiradi, rag‘batlantiradi va faoliyatini yo‘naltiradi. Shuningdek, motivatsiya shaxs asosini tashkil etib, inson hayotida juda muhim o‘rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan faoliyat bilan bog‘liq barcha voqea-hodisalarni o‘rganishda motivatsiyani ham tadqiq etish zarur. Chunki har qanday faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshishi motivatsiyaga bog‘liq bo‘ladi, deb hisoblaydi.

Muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiyani birinchilardan bo‘lib ajratib ko‘rsatgan G.Myurrey faoliyatda muvaffaqiyatga, yuqori natijalarga bo‘lgan intilish ekanligini ochib beradi. Tadqiqotchi Ye.M.Rojkov fikricha, muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiya biror bir qiyinchilikni yengib o‘tishdir. Bu shaxslar yoki g‘oyalar bilan nazorat qilish, tashkil etish orqali qiyinchiliklarni yengishdir. Uni qanday amalga oshirish mumkinligidan qat’iy nazar o‘ta tezkorlik bilan mustaqil bajarishdir. To‘siqlarni yengib o‘tish va yuqori natijaga erishish shaxs o‘zini o‘zi namoyon etishi, atrofdagilar bilan musobaqalashishi, o‘z qobiliyatlarini muvaffaqiyatli qo‘llashi bilan o‘z-o‘ziga bo‘lgan hurmatni oshirishiga olib keladi. Kishilar muvaffaqiyat bilan bog‘liq barcha ustunliklarni bevosita his etsalar, muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiya mehnat faoliyati jarayonida ham rivojlanishi mumkin bo‘ladi.

¹⁰ Грищенко А. Первые женщины менеджеры / А. Грищенко // Управление персоналом. — 2011. — № 5. — С. 6-10.

Nemis olimi F.Burkard deb yozadi S.L.Bogomas, mehnat faoliyatida himoyalangan xatti-harakatlar ustanovkasi uchta faktorga bog‘liqligini keltirib o‘tadi.

1. Tavakkalchilikni taxmin qilish darajasi;
2. Motivatsiyaning ustunlik qilishi;
3. Mehnat faoliyatidagi muvaffaqiyatsizlik tajribasining mavjudligi¹¹.

Demak, hech qanday tavakkalchiliksiz istalgan natijaga erishishda hamda tavakkalchilik baxtsiz, noxush vaziyatni keltirib chiqarish holatida ham shaxsdagi xatti-harakatlarni himoyalaniish ustanovkasi kuchayishi mumkin bo‘ladi. Tavakkal amalga oshirilgan harakat bilan xavfsiz natijaga erishish himoyalaniishga nisbatan ustanovkani pasaytiradi ya’ni, mag‘lubiyatdan qochishga bo‘lgan motivatsiyaning kuchsizlanishiga olib keladi. Boshqaruvda tavakkalchilik asosan qarorlar qabul qilishdagi qat’iyatlilik, ishni tashkil etish, qo‘l ostidagi jamoani bir motivga yo‘naltira olish qobiliyati va xususiyatlari jam bo‘lgandagina kadr o‘z lavozimida manfaatdor tashkilotga kutilgan natijani berishi mumkin bo‘ladi. Boshqaruvning muvaffaqiyatlaridan biri kam kuch sarflab, ko‘p natijaga, muvaffaqiyatga erishishdan iboratdir.

Ayol jinsiga mansub kadrlardagi maskulinlik-femininlik tiplari namoyon bo‘lishidagi tafovutlar natijalari ishonchli farqlarni ko‘rsatmoqda. Xususan, yorqin maskulinlik boshqaruv kadrlarida 4,1%, zaxiradagi kadrlarda 4,9% bo‘lib, quyi pog‘onalarda ishlovchi ayollarda vazifa tanlamaslik hisobiga ham maskulinlik tiplari namoyon bo‘lishida tafovutlar mavjud. Maskulinlik boshqaruv kadrlarida 5,7%, zaxiradagi kadrlarda 10,6% ni tashkil etdi. Erkaklarga xos sifatlarning zaxiradagi kadrlarda namoyon bo‘lish darajasining balandligini ish ritmi, ishda o‘tkazilayotgan vaqtning hajmi kabi omillar bilan bog‘lash mumkin.

Androgenlik ko‘rsatkichida boshqaruv kadrlarida 75,8%, zaxiradagi kadrlarda 60,9% natijalar aniqlanib, ham erkak, ham ayollar davrasida birdek bo‘lish, vazifalar taqsimotida oilaviy hamda shaxsiy holat ko‘lamini hisobga olish, qo‘l ostidagilarga namuna bo‘lish uchun duch kelgan topshiriqni bajarish evaziga ham boshqaruv kadrlarida ikkitomonlama tiplar kombinatsiyasi shakllanib borganini ko‘rish mumkin. Femininlik hamda yorqin femininlik tiplari bo‘yicha farqlarda ham ishonchli natijalar kuzatilib, zaxiradagi kadr ayollarda bo‘sh vaqt belgilangan vazifalarni bajarish hisobiga erkinlik mavjudligi uchun ko‘p vaqtlarini o‘zlarining shaxsiy xislatlari, oilasi va farzandlari bila birga o‘tkazish imkoniyati boshqarvdagi kadrlarga qaraganda yuqori bo‘ladi. Shu sababli ham natijalarda ayollarga xos bo‘lgan tiplar namoyon bo‘lishi zaxiradagi kadrlarda yuqori chiqqan¹².

Demak, boshqaruv va zaxira ayol kadrlarda mental muhit xususiyatlaridan kelib chiqib, androgenlikni namoyon bo‘lishi ya’ni, vaziyatga moslashi kuchli bo‘lishi kuzatildi. Biroq erkaklarga nisbatan ayollardagi psixologik jins xususiyatlarini namoyon bo‘lishi maskulinlikda pastroq bo‘lib, yorqinlik darajasiga ko‘ra, boshqaruvda ham, zaxirada ham psixologik jins

¹¹ Международная компания McKinsey&Company, предоставляющая услуги в области управленческого консалтинга / Официальный сайт «McKinsey&Company». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mckinsey.com>

¹² Шевелева А.М. Профессиональная карьера: психологические аспекты и тендерный подход / А.М. Шевелева. — М. : Юрайт, 2012 — 132 с.

xususiyatlarining namoyon bo‘lishi mental xususiyatlar me‘yorida oshmasligi aniqlandi. Vaziyat nuqtayi nazaridan individual yondashuvlar kuzatilishi mumkin ekan.

1-jadval

Erkak jinsiga mansub boshqaruv hamda zaxiradagi kadrlarda shaxs yo‘nalganligining namoyon bo‘lishini taqqoslash natijalari (Mann-Uitni U-mezoni)

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha ranglar		U	p
	Zaxiradagi kadrlar (n=1010)	Boshqaruv kadrlari (n=168)		
O‘ziga	580,4	644,4	75619	0,024*
Odamlarga	594,5	559,3	79772,5	0,213
Faoliyatga	592,3	572,5	81988,5	0,484

Izoh: * - $p < 0,05$

Zaxiradagi kadrlarda esa, ko‘proq e‘tiborni faoliyatga yo‘naltirish, hamkasblari bilan yaxshi “til topa olish”ga urinish tufayli ularda samaradorlik o‘z ustida emas, balki ijtimoiy muhit ta’siriga yo‘naltirilgan bo‘ladi, deb baholashimizga imkon beradi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, shaxsning yo‘nalganligi asosida g‘oyaviy ishonch, e‘tiqodlar yotadi. Boshqaruvdagi kadrlarda mazkur prinsipial ishonch yillar davomida “charxlangan” bo‘lib, ushbu darajaga erishishda dastur-ul amal bo‘lib xizmat qilgan. Zaxiradagi kadrlarga faoliyatlari davomida g‘oyaviy ishonch, konkret hayotiy strategiyalarni shakllanib borishi ulardagi yo‘nalganlikning o‘zidagi faoliyat natijalari samaradorligiga qaratishga imkon beradi. Shuningdek, erkak jinsiga mansub boshqaruv va zaxira kadrlardagi shaxs yo‘nalganligi bevosita jarayonda ahamiyat kasb etmasligi kuzatildi. Erkaklardagi o‘zligini saqlab qolish, karyerada o‘zini namoyon etishda ko‘proq o‘ziga yo‘nalganlik ustunlik qilishi kuzatilar ekan. Metodikaning odamlarga ($U=79772,5$; $p>0,05$), faoliyatga ($U=81988,5$; $p>0,05$) yo‘nalgan shkalalarida ahamiyatli farqlar aniqlanmadi. Bu erkak jinsiga masub sinaluvchilarning individual-psixologik xususiyatlaridan tashqari asosan har qanday faoliyatda ichkariga yo‘nalganlikning ustunligini yana bir namoyishi bo‘lishi mumkin.

2-jadval

Ayol jinsiga mansub boshqaruv hamda zaxiradagi kadrlarda shaxs yo‘nalganligining namoyon bo‘lishini taqqoslash natijalari

(Mann-Uitni U-mezoni)

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha ranglar		U	p
	Zaxiradagi kadrlar (n=1477)	Boshqaruv kadrlari (n=388)		
O‘ziga	929,4	946,6	281247,5	0,574
Odamlarga	929,7	945,7	281612,5	0,601
Faoliyatga	946,6	881,4	266499	0,033*

Izoh: * - $p < 0,05$

Faoliyatga yo‘nalganlik shkalasi bo‘yicha ishonch darajasidagi ahamiyatli farqlar mavjudligi kuzatildi ($U=266499$; $p < 0,05$). Quyida aytilgan ko‘rsatkichda zaxiradagi ayol

kadrlarda yuqori farqlar bo‘lishi “jon-jahdi” bilan ishlash orqali faoliyatini yanada takomillashtirish, samaradorlikka intilish singari aqidalarning ayollar hayot strategiyalarida yetakchi faktorlardan biri bo‘lib qolayotganligi bilan tavsiflashimiz mumkin. Faoliyat subyektning dunyo bilan o‘zaro aloqalarini aks ettiruvchi dinamik sistemalar yig‘indisi bo‘lib, reallikni shaxs idrok etadi, tashqi olam predmetlari bilan munosabatlarga kirishadi va natijada, subyektning dunyo haqida tasavvurlari yanada kengayadi. Kadrlarda ko‘proq faoliyatning psixologik komponentlaridan pertsektiv, emotsional va fikrlaydigan turlari yetakchilik qilishini ko‘rish mumkin. A.N.Leontev fikriga ko‘ra, faoliyat faollik shaklidir. Faollik individning ehtiyojlari, qadriyatlari va hokazolar natijasida paydo bo‘ladi. Ushbu mulohazalardan, zaxiradagi ayol kadrlarda yuksalish, faol bo‘lish ehtiyojining yuqori bo‘lishi ham faoliyat jarayonida o‘zini o‘zi aktuallashtirish motivini keltirib chiqaradi. Aynan mazkur belgilarni inobatga olgan holda zaxiradagi ayollarning faoliyat jarayonidagi ehtiyojlarini muvofiqlashtirish orqali ularni boshqaruv sohasiga tayyorlash ko‘nikmalarini va subyektiv pozitsional yondashuvlarini rivojlantirish ishlarini takomillashtirishimiz mumkin.

Yakuniy qism. Kadrlarda gender xususiyatlarini namoyon bo‘lishishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari zamonaviy jamiyatda gender sotsializatsiyaning differensial-prognostik modellashtirilishi kadrlar muammosini tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish jarayonida boshqaruv subyektlarida gender xususiyatlarining namoyon bo‘lishi, gender stereotiplarining faoliyatga bevosita salbiy yoki ijobiy ta’siri, psixoemotsional barqarorlikni ta’minlashdagi ijtimoiy-psixologik sifatlarni, oqibatlarni keltirib chiqaruvchi omillarni va boshqa qator jihatlarni ilmiy-amaliy faktlar asosida tasdiqlashni taqazo etadi.

Genderning ijtimoiylashi mexanizmlari psixanalitik qarashlar, ijtimoiy rollar, gender tuzilmalarni o‘z ichiga oladi. Gender tuzilmasi nazariyasi aynan S.Bemga tegishli bo‘lib, ma’lumotlarni onadan bolaga o‘tish jarayoni deb tushuntiradi. O.V.Krasnova, T.Z.Kozlov qarashlarida gender tuzilmasi ayollar va erkaklarning hayotiy qarashlari, o‘zaro munosabatlarida ko‘zga tashlanadi. Erkaklar kasbiy muvaffaqiyatlariga ko‘ra qadrlanadi, ayollar esa reproduktiv imkoniyatlariga nisbatan qadrlanadilar¹³. Zaxira va boshqaruv kadrlarida gender atributlarini namoyon bo‘lishi ulardagi ijtimoiy muhitga moslashuvchanlik bilan belgilanishi kuzatildi. Ayollar va erkaklarga aynan zaxira davrida bevosita faoliyatiga ta’sir etadigan omillarning ajratib olinganligi mualliflikda ishlab chiqilgan so‘rovnoma maqsadli ekanligidan dalolat beradi. Sababi, tadqiqot maqsadiga, olingan ahamiyatli farqdagi natijalar oldimizga qo‘yilgan moslikni ko‘rsatayotganligi bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Майерс Д. Психология// Перевод с английского И.А.Карпиков, В.А.Старовотова. — М.: Поппури. 2006. — 648 с.

¹³ Митина О.В., Петренко В.Ф. Кросс культурное исследование стереотипов женского поведения (в России и США). // Вопросы психологии. 2000. №1. — С. 68-86.

2. Свергун О. Управление персоналом: гендерный подход / О. Свергун // Справочник по управлению персоналом. — 2012. — № 6. — С. 21-25.
3. Ковалев В.О. Гендерные различия в управленческой сфере / В.О. Ковалев. — М. : Амалфея, 2013. — 90 с.
4. Кириллов А.В. Соблюдение принципов управления в кадровом делопроизводстве// Кадровик. 2014. № 9. – 108 с.
5. Кириллов А.В. Уточнение понятийного аппарата в интересах повышения эффективности управления // Экономика и управление. 2013. № 10 (96). – С. 57-58.
6. Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие. –СПб.: РГПУ им. Герцена. 1998. – С. 37-40.
7. Макарова А.И. Гендерные стереотипы в традиционной культуре. Теория и практика общественного развития. 2015 г. № 3. – С. 45-50.
8. Шевелева А.М. Профессиональная карьера: психологические аспекты и тендерный подход / А.М. Шевелева. — М. : Юрайт, 2012 — 132 с.
9. Королева О.В. Учет гендерных различий в стилях руководства, как фактор повышения эффективности деятельности предприятия / О.В. Королева. — Тамбов: ГОУ ВПО им. Державина, 2012. — 118 с.
10. Грищенко А. Первые женщины менеджеры / А. Грищенко // Управление персоналом. — 2011. — № 5. — С. 6-10.
11. Международная компания McKinsey&Company, предоставляющая услуги в области управленческого консалтинга / Официальный сайт «McKinsey&Company». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mckinsey.com>
12. Митина О.В., Петренко В.Ф. Кросс культурное исследование стереотипов женского поведения (в России и США). // Вопросы психологии. 2000. №1. – С. 68-86.

ISH MUHITINING KASBIY FAOLIYATGA PSIXOLOGIK TA’SIRI

Shaxnoza Shavkatova Po‘lot qizi

Nizomiy nomidgi O‘zbekiston Milliy universiteti,

1-bosqich magistranti

E-mail: shahnozashavkatova20@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-7172-7685

Annotatsiya Mazkur maqolada ish muhitining kasbiy faoliyatga psixologik ta’siri ilmiy asosda tahlil etilgan. Zamonaviy ish joyidagi psixologik omillar, xodimlarning ruhiy salomatligiga ta’siri va kasbiy motivatsiyaga bo‘lgan munosabatlar o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari ish muhitining inson faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Shuningdek, maqolada bu omillarni yumshatish va ijobiy ish muhitini yaratish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar Ish muhiti, psixologik ta’sir, kasbiy faoliyat, stress, motivatsiya, ish samaradorligi, emotsional holat.

Аннотация В данной статье на научной основе анализируется психологическое воздействие производственной среды на профессиональную деятельность. Изучаются психологические факторы современного рабочего места, их влияние на психическое здоровье сотрудников и их связь с профессиональной мотивацией. Результаты исследования показывают, что производственная среда оказывает непосредственное влияние на деятельность человека. В статье также даны практические рекомендации по снижению воздействия этих факторов и созданию позитивной рабочей среды.

Ключевые слова: Рабочая среда, психологическое воздействие, профессиональная деятельность, стресс, мотивация, эффективность труда, эмоциональное состояние.

Kirish

O‘zbekistonda mehnatni muhofaza qilish masalalari Konstitutsiya, Mehnat kodeksi, “Mehnati muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonun hamda boshqa qonunosti hujjatlari bilan tartibga solinadi.

“Mehnati muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonunga kiritilgan so‘ngi o‘zgartish va qo‘shimchalar, mehnat muhofazasi sohasida ish beruvchilar va xodimlar mas’uliyatini oshirishga hamda mehnatni muhofaza qilish xizmatlari ishini izchil ravishda rivojlantirishga,

ayniqsa qurilish sohasida mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi me‘yorlarini takomillashtirish yuzasidan zarur choralarini ko‘rishga qaratilgandir.

Shuningdek, mamlakatimizda barcha korxonalar, tashkilotlar va muassasalarda kasb kasalliklariga chalinish, koronavirus infeksiyasi, infeksiyon hamda mavsumiy kasalliklar tarqalish holatlarining oldini olish bo‘yicha ham ko‘plab profilaktika ishlari samarali olib borilmoqda.

Yurtimizda barcha uchun munosib mehnat muhofazasini ta‘minlashga qaratilgan yetarlicha mexanizmlar shakllantirilgan bo‘lishiga qaramasdan, har bir ish beruvchi ish joyidagi yaratilgan sharoitlar avvalambor mehnatni muhofaza qilishning barcha talablariga javob bergan taqdirdagina samarali va xavfsiz ishlash mumkinligini tushunib yetmog‘i lozim.

Zamonaviy dunyoda inson resurslarini boshqarish va samarali mehnat muhitini shakllantirish dolzarb masalalardan biridir. Xodimlarning ishdagi ruhiy holati, ularning stressga chidamliligi, emotsional barqarorligi va ijobiy ish muhiti kasbiy faoliyatga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ko‘plab ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-psixologik omillar xodimlarning ishga bo‘lgan munosabatini va samaradorligini belgilaydi. Ushbu maqolada aynan ish muhitining psixologik jihatdan kasbiy faoliyatga qanday ta‘sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi.

Korxonalardagi ish muhitiga sog‘liq va xavfsizlik va ish vaqti kabi omillar ta‘sir qiladi. Yomon ish muhiti xodimlarning sog‘lig‘iga zarar etkazadi va ularning xavfsizligini xavf ostiga qo‘yadi. Korxonalar ma‘muriyati o‘z xodimlari uchun yaxshi mehnat sharoitlarini ta‘minlash uchun qonuniy javobgar.

Mehnat hayotimizning ajralmas qismi bo‘lib, har birimiz unga nafaqat munosib haq to‘lanishini, balki imkon qadar xavfsiz va qulay bo‘lishini istaymiz.

Butunjahon mehnatni muhofaza qilish kuni, bu – xavfsiz, sog‘lom va munosib mehnat sharoitlarini targ‘ib qilishga qaratilgan yillik xalqaro kampaniyadir. Ushbu kun butun dunyoda baxtsiz hodisalar va kasb kasalliklarining oldini olishga hissa qo‘shishga qaratilgan bo‘lib, u ish joylaridagi xavfsizlik va sharoitlarni qanday yaxshilash mumkinligi hamda ish joylaridagi sog‘liqni saqlashning siyosiy ahamiyatini qanday targ‘ib qilish haqida xabardorlikni oshirishning muhim vositasidir.

Ish beruvchilar ishchilarning mehnat xavfsizligi va sog‘lig‘i uchun javobgardir. Shuningdek, har bir xodim ish joyidagi jarohatlar va baxtsiz hodisalarga qarshi kurashga o‘z hissasini qo‘shishi mumkin. Ishchilar xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi, o‘zini va hamkasblarini asossiz xavf-xatarlarga duchor qilmasligi, o‘z huquqlarini bilishi va profilaktika choralarini amalga oshirishda faol ishtirok etishi kerak.

COVID-19 pandemiyasi kuchli sog‘liqni saqlash va xavfsizlik tizimiga ega bo‘lish mehnat muhitini himoya qilish hamda ishchilarning xavfsizligi va sog‘lig‘ini ta‘minlash uchun juda muhim ekanini ko‘rsatdi.

Ish joylarida mehnatni muhofaza qilish bo‘yicha xavfsizlik choralarini qo‘llash, kasallik tarqalishining oldini olishda hamda ishchilar va umuman jamiyatni himoya qilishda muhim rol o‘ynashi mumkinligini isbotladi.

Butunjahon mehnatni muhofaza qilish kuni munosabati bilan dunyoning aksariyat mamlakatlari qatori, O‘zbekistonda ham mehnat muhofazasi masalalariga bag‘ishlangan tadbirlar an‘anaviy ravishda o‘tkazib kelinmoqda.

Adabiyotlar tahlili

Ish muhitining psixologik ta’siri bo‘yicha dunyo miqyosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xodimlarning mehnat sharoitlari, rahbariyat bilan munosabatlari, ish yuklamasi, jamoaviy iqlim kabi omillar ruhiy salomatlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Maslach va Leiter (1997) o‘z tadqiqotlarida ish joyidagi stress, hissiy charchash va kuyish sindromi xodimlar orasida keng tarqalganligini ta’kidlaydilar. Shuningdek, Deci va Ryanning (2000) o‘z-o‘zini aniqlash nazariyasi asosida motivatsiya va ishga bo‘lgan qoniqish o‘rganilgan.[1]

Metodologiya

Tadqiqotda so‘rovnoma va intervyu usullari asosida ma’lumotlar yig‘ildi. Respondentlar sifatida turli kasb egalari (o‘qituvchilar, tibbiyot xodimlari, ofis ishchilari) tanlab olindi. So‘rovnoma ish muhitining turli jihatlarini — rahbariyat bilan aloqalar, ish yuklamasi, emotsional holat, motivatsiya — bo‘yicha savollarni o‘z ichiga oldi. Ma’lumotlar statistik tahlil qilinib, ularning o‘zaro bog‘liqligi aniqlashtirildi.[2]

Natija

Ish muhitining xodimlarning kasbiy faoliyatiga ta’siri ko‘plab ilmiy tadqiqotlar orqali o‘rganilgan. Bu tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ish joyidagi jismoniy, ijtimoiy va psixologik sharoitlar insonning mehnat samaradorligi, ruhiy holati va ishga bo‘lgan munosabatiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Masalan, 1920–30-yillarda AQShda o‘tkazilgan mashhur Hawthorne tajribalari shuni ko‘rsatdiki, ishchilar o‘zlariga e’tibor qaratilganini sezgan paytda, ular yanada yaxshi ishlay boshlaydilar. Bu tajriba asosida “Hawthorne effekti” tushunchasi paydo bo‘ldi – ya’ni insonlar ularga qiziqish bo‘lganini his qilganda, o‘z faoliyatida ijobiy o‘zgarishlar yuz beradi.[3]

Shuningdek, olim Robert Karasek tomonidan ishlab chiqilgan “Ish talabi va nazorat modeli” (1979) ham ish sharoiti bilan ruhiy holat orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, ish yuklamasi yuqori bo‘lib, xodimning o‘z ishini boshqarish imkoniyati kam bo‘lsa, stress ortadi va ish samaradorligi pasayadi. Aksincha, ish yuklamasi yuqori bo‘lsa-da, xodimga erkinlik berilsa, bu motivatsiyani oshiradi.

Yaqin yillarda o‘tkazilgan boshqa tadqiqotlar esa ofis muhitining (masalan, ochiq ofislar, shaxsiy makon yetishmasligi) insonning ruhiy holatiga va diqqat jamlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatgan. Bundan tashqari, ish joyida ijobiy ijtimoiy munosabatlar, rahbarning qo‘llab-quvvatlashi va xodimga beriladigan e’tibor ish sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi.

O‘zbekiston olimlari tomonidan ham turli sohalarda – ta’lim, sog‘liqni saqlash, sanoat yo‘nalishlarida ish muhiti va kasbiy faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. Ular xulosa qilishicha, sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitda ishlovchi xodimlar o‘z vazifasini mas’uliyat bilan bajaradi, kam charchaydi va mehnat unumdorligi yuqori bo‘ladi.

Umuman olganda, ko‘plab ilmiy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, ish muhiti inson salomatligi va ish samaradorligi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli, ish beruvchilar ish joyida qulay va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishga alohida e’tibor qaratishlari lozim.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, ish muhitining ijobiy bo‘lishi xodimlarning ishga bo‘lgan qoniqishini oshiradi, stress darajasini kamaytiradi va ish samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, jamoaviy qo‘llab-quvvatlash va rahbariyatning emotsional jihatdan sezgir bo‘lishi ish muhitini ijobiy tomonga o‘zgartiradi. Aksincha, haddan tashqari ish yuklamasi, noaniq topshiriqlar va salbiy munosabatlar stressni kuchaytiradi.

Muhokama

Ish muhitining qanday bo‘lishi xodimning ruhiy holatiga katta ta’sir qiladi. Qulay va sog‘lom muhitda ishlayotgan inson o‘zini yaxshi his qiladi, ishdan rohat oladi va unumdorligi ortadi. Aksincha, noqulay ish muhitida esa insonda stress, charchoq va tushkunlik paydo bo‘ladi.

Birinchi navbatda, ish joyining jismoniy holati muhim. Yaxshi yoritilgan, shovqinsiz, toza va qulay joyda ishlash xodimning diqqatini jamlashiga va tinch ishlashiga yordam beradi. Aksincha, qorong‘i, shovqinli yoki haddan tashqari sovuq yoki issiq xonada ishlash odamni tez charchatadi va ruhiy holatini buzadi.

Yana bir muhim narsa – jamoa bilan bo‘lgan munosabatlar. Agar ish joyida hamkasblar o‘rtasida yaxshi munosabat bo‘lsa, bir-birini hurmat qilish, yordam berish bo‘lsa, bunday muhit xodimda ijobiy kayfiyat uyg‘otadi. Agar esa ish joyida janjal, tanqid, yoki adolatsizlik bo‘lsa, bu xodimda tushkunlik, norozilik va hattoki ishdan ketish istagini keltirib chiqaradi.[5]

Rahbarning munosabati ham muhim. Agar rahbar xodimlarga hurmat bilan yondashsa, ularni rag‘batlantirsa va ularning fikrini inobatga olsa, bu xodimning o‘z ishiga bo‘lgan mehrini oshiradi. Ammo rahbar faqat buyruq berib, tanqid qilib yoki bosim o‘tkazib ishlasa, xodim o‘zini qadrsiz his qiladi va bu uning psixikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, ish yuklamasi ham o‘ylab belgilanishi kerak. Juda ko‘p vazifalar, qisqa muddatlar va dam olish imkoniyatining yo‘qligi stressni keltirib chiqaradi. Uzoq vaqt davomida bunday holatda ishlash ruhiy charchoq – ya’ni burnout holatiga olib keladi.[4]

Oxirgi muhim jihat – ish va shaxsiy hayot o‘rtasidagi muvozanat. Agar odam ish bilan shunchalik band bo‘lib, oilasiga, dam olishga vaqt topa olmasa, bu ham psixik salomatlikka zarar yetkazadi. Yaxshi muhitda esa xodim ish va hayotni birdek boshqarib, o‘zini baxtli his qiladi.

Xulosa qilib aytganda, sog‘lom va qulay ish muhiti xodimning ruhiy holatini yaxshilaydi, stressni kamaytiradi va ishga bo‘lgan munosabatni ijobiy qiladi. Bu esa kompaniya uchun ham foydali, chunki bunday xodimlar ko‘proq samarali ishlaydi va ishdan rohat oladi.

Agar bu matndan makala yoki prezentatsiya qilish kerak bo‘lsa, ayting – sizga tayyorlab beraman.

Tadqiqot natijalari mavjud ilmiy adabiyotlar bilan uyg‘unlashadi. Ish muhitining inson psixologiyasiga ta’siri keng ko‘lamli bo‘lib, bu kasbiy samaradorlikka ham bevosita ta’sir qiladi. Ayniqsa, xodimlarning psixologik ehtiyojlarini hisobga olgan holda ish sharoitlarini yaxshilash, ularning ruhiy farovonligini ta’minlaydi. Bu esa tashkilotning umumiy rivojiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ish muhitining kasbiy faoliyatga psixologik ta’siri muhim omil hisoblanadi. Ish joyida sog‘lom psixologik muhit yaratish xodimlarning samarali ishlashiga, motivatsiyasining ortishiga va stress darajasining kamayishiga olib keladi. Tashkilotlar rahbarlari bu borada maxsus psixologik treninglar va maslahatlar orqali xodimlarni qo‘llab-quvvatlashlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). The Truth About Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The ‘what’ and ‘why’ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*.
3. Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study.
4. Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2018). *Organizational Behavior*. Pearson Education.
5. Ivanevich, J. M., & Matteson, M. T. (2002). *Organizational Behavior and Management*

INGLIZ TILINI O‘ZLASHTIRISHNING PSIXOLINGVISTIK ASPEKTLARI

Maxammadova Rayhona Saydullo qizi
Qo‘qon DU talabasi

Annotatsiya Mazkur maqolada ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganishning psixolingvistik jihatlarini haqidagi zamonaviy g‘oyalarni umumlashtirish va bu bilimlardan tilni o‘zlashtirishning sifatini oshirish uchun qanday foydalanish imkoniyatlari mavjudligi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: psixolingvistika, nutq qobiliyatlari, psixolingvistik mexanizmlar, kommunikativ, kognitiv va shaxsiy tamoyillar, ijobiy his-tuyg‘ular, idrokning psixolingvistik qonuniyatlari, integratsiyalashgan yondashuv.

Аннотация В статье обобщены современные представления о психолингвистических аспектах изучения английского языка как иностранного и проанализированы возможности использования этих знаний для повышения качества усвоения языка.

Ключевые слова: психолингвистика, речевые навыки, психолингвистические механизмы, коммуникативные, когнитивные и личностные принципы, положительные эмоции, психолингвистические закономерности восприятия, комплексный подход.

Annotation The article summarizes modern ideas about the psycholinguistic aspects of learning English as a foreign language and analyzes the possibilities of using this knowledge to improve the quality of language acquisition.

Key words: psycholinguistics, speech skills, psycholinguistic mechanisms, communicative, cognitive and personal principles, positive emotions, psycholinguistic patterns of perception, integrated approach.

Hozirgi sivilizatsion davrda jahon tillarini, xususan, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganish juda muhim ehtiyojlardan biri bo‘lib qolmoqda, chunki ingliz tili xalqaro aloqa, fan, texnologiya va biznesning global tillaridan biri hisoblanadi. Bu borada ingliz tilini o‘rganish uchun shaxsdan muayyan faoliyatlarni taqozo etib, uni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish jarayoni nafaqat o‘qitish usllari, pedagogik texnologiyalarga (o‘qitish usullari, darsning davomiyligi, tashqi muhit omillari), balki kishilarning ko‘p jihatdan ichki psixolingvistik mexanizmlariga ham bog‘liq hisoblanadi.

Bu borada psixolingvistika fanlararo soha sifatida miyaning lingvistik ma’lumotlarni qanday qabul qilishi, qayta ishlashi va qanday tatbiq etishini o‘rganadi. Mazkur jarayonni

amalga oshirish o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi, balki o‘rganuvchining kognitiv va aqliy jarayonlarni tushunish har bir o‘quvchida axborotni idrok etish va qayta ishlashning o‘ziga xos xususiyatlarini mukammal darajada hisobga olish imkonini beradigan samarali o‘qitish usullarini yaratishda ahamiyat kasb etadi.

Bizga ma‘lumki, ikkinchi tilni o‘rganish jarayonida so‘zlarni idrok etish va qayta ishlashning psixolingvistik mexanizmlari bo‘lgan o‘quvchining nutqiy axborotni idrok etish va qayta ishlash qobiliyati asosiy rol o‘ynaydi. Psixolingvistik jarayon tilni idrok etishda fonema, leksema, sintaktik konstruksiya va semantik kabi ma‘nolarni anglashni rivojlantiruvchi murakkab bilish jarayoni ekanligi bilan xarakterlanadi. Aynan ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganuvchilar uchun yangi fonetik tizimlar, intonatsiyalar va nutq ritmlarini o‘zlashtirish muayyan darajada sarmashaqqatli bo‘lib, sezilarli darajada qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda birinchidan, asosan neyrolingvistik qayta tuzilish sodir bo‘lishi natijasida o‘quvchida psixofiziologik qiyinchiliklarni ham namoyon etishiga sabab bo‘ladi.

Shuningdek, ikkinchidan, til o‘rganuvchida yangi nutq qobiliyatlarini shakllantirish imkonini yaratilishi bilan ahamiyatlidir. Ikkinchi tilni muvaffaqiyatli o‘zlashtirish jarayoni bir nechta kognitiv tizimlarning faol o‘zaro ta‘sirini, ya‘ni eshitish idroki, operativ va uzoq muddatli xotira, diqqat, miyaning tafakkur bilan bog‘liq ijro etuvchi funktsiyalarini yanada faollashtirishni taqozo etadi. Masalan, o‘quvchi jumla tuzilishini tahlil qilayotganda yoki so‘z tarjimasini eslab qolishga harakat qilganda, ma‘lumotni yodda saqlash uchun operativ xotira juda muhimdir.

Ingliz tilini o‘zlashtirish uchun psixolingvistik mashqlar tilni o‘rganishda ongda sodir bo‘ladigan jarayonlarni tushunishga asoslangan holda idrok etish, tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini oshirishga qaratilgan turli usullarni o‘z ichiga oladi. Quyida biz asosiy psixolingvistik mashqlar va yondashuvlar haqida fikr bildiramiz.

Psixolingvistikaning vazifasi nutq bilan bog‘liq barcha psixik jarayonlarni, ya‘ni sezgi, idrok etish, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, affektiv-emotsional jarayonlar, irodaviy jarayonlar va boshqalarni hisobga olgan holda tilni o‘rgatish va o‘rganish masalasiga kompleks yondashishdan iborat.

Ingliz tilini o‘zlashtirishda ko‘p tadqiqotchilar real hayot sharoitlariga yaqin vaziyatlarni yaratish orqali o‘rganish osonroq kechishi bo‘yicha tavsiyalar beradilar hamda til kurslarida yoki repetitorlar yordamida qo‘shimcha mashg‘ulotlarni tashkil etishni taklif etadilar.

Ko‘rinib turibdiki, tilni maxsus tashkil etilgan o‘quv sharoitida o‘zlashtirish murakkab jarayon bo‘lib, bu jarayonda bilim, ko‘nikma va malakalarni hosil qilishda doimiy tayyorgarlik va amaliyotni talab qiladi.

Bu borada A.A. Leontyev chet tilini o‘zlashtirish jarayonining umumiy tamoyillarini shakllantirdi. Bularga: kommunikativ, kognitiv va shaxsiy tamoyillar kiradi [5, 218-128].

Bunda, kommunikativ tamoyil odamlarning o‘zaro ta‘sirida maqsadli va motivatsiyalangan jarayonlar tizimi sifatida muloqotni ta‘minlaydi. Kognitiv tamoyil tilni o‘zlashtirish uchun "qurilish materiali" sifatida xizmat qiladi. Til deganda dunyo timsolida

yoki nutqni yaratish va idrok etish jarayonlarida faollashtirilgan ma’nolar tizimi tushuniladi. Shaxsiy tamoyil o‘quv jarayonida olingan ko‘nikmalar va malakalarni haqiqiy muloqotga o‘tkazish uchun javobgardir. Uni amalga oshirish o‘quvchilarning individual-psixologik strategiyalari va uslublarini, ularning qiziqishlarini hisobga olgan holda haqiqiy muloqot jarayonlarini yaratishni o‘z ichiga oladi.

Psixologiyada chet tilini o‘qitish metodikasi uchun tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu, birinchi navbatda chet tilini o‘zlashtirishning psixologik qonuniyatlarini o‘rnatishi, so‘ngra metodologiyaga chet tilini o‘qitishning asosiy usulini ilmiy jihatdan ishlab chiqishga yordam berishi va ushbu o‘qitishning barcha o‘ziga xos uslublari va usullarini unga moslashtirishi, bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning o‘quv muhitida tilni o‘zlashtirgan paytdagi ongida nima sodir bo‘lishini kuzatishni taklif etadi. Aynan ingliz tilini o‘rganishda mustaqil tahlil va boshqa fikrlash jarayonlarisiz amalda o‘zlashtirib bo‘lmaydi [3].

Psixolingvistik jihatdan shuni ta’kidlash joizki, ushbu materialni idrok etish jarayoni faqat diqqat xususiyatlarining faol ishtiroki bilan amalga oshiriladi, ularsiz idrok etish mumkin emas. Buning uchun o‘qituvchi turli metod va o‘qitish usullaridan, masalan, ko‘rgazmali qurollar va boshqa ish turlaridan foydalanadi. Mavzuga qiziqish qanchalik kuchli bo‘lsa, diqqatning dominantligi ortib boradi.

Idrokning psixologik qonuniyatlaridan biri shundaki, u voqelikning yaxlit aks etishi bo‘lib, unga shaxsning hayotiy tajribasi, individning oldingi tajribasi, ya’ni appersepsiya katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchilar yangi o‘quv materialini to‘g‘ri idrok etishlari uchun uni allaqachon ma’lum bo‘lgan narsalar bilan mohirlik asosida bog‘lashlari va keyingi narsani tushunishlarini ta’minlash uchun o‘rganilayotgan jarayonni yaxshi va to‘g‘ri tushunishga erishishlari kerak.

O‘quv materiallarini o‘zlashtirish xotiraning zo‘riqlashini talab qiladi.

Psixologlarning fikricha, ma’noli mantiqiy yodlash mexanikdan sezilarli darajada ustun ekanligini aniqladilar [4, 196].

Bundan kelib chiqadiki, chet tilini alohida so‘z va iboralarni mexanik ravishda takrorlash orqali emas, balki ma’lum lingvistik xususiyatlar va yangi til tushunchalarining ma’nosini oldindan anglab etgan holda nutq faolligini o‘rgatish orqali o‘zlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, bir guruh psixologlar va psixolingvistlar o‘quvchilar chet tilida o‘zlari aytmoqchi bo‘lgan narsalarni ko‘proq takrorlashlari, mashq qilishlari kerakligini ta’kidlaydilar [7, 15]. Ularning fikriga ko‘ra, muloqotni rivojlantirishda o‘quvchilar uchun muhim vaziyatlarni yaratish muhimdir.[6, 283-292c.]

Biroq, har qanday faoliyat bilan shug‘ullanayotganda, birinchi navbatda, maxsus mahoratga ega bo‘lish kerak. Shuning uchun ham ona tili hamda chet tilida muloqot qilish bundan mustasno emas. Bunda ko‘nikmani hosil qilish psixologik tushuncha sifatida asosiy o‘rinda turib, u uzoq muddatli takroriy mashqlar natijasida erishiladi. Chet tilini o‘rganayotganda bu tilda so‘zlashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishda odam muayyan psixologik jarayonlarni boshdan kechiradi.

Shuningdek, ingliz tilida so‘zlashadigan muhitga “sho‘ng‘ish” miyani faollashtirish va ma’lumotni yaxshiroq o‘zlashtirishning yagona yo‘li emas. Inson ma’lumotlarni yaxshiroq eslab qoladigan boshqa holatlar ham mavjud. Bularga:

- axborot olishda bir vaqtning o‘zida turli sezgilar ishtirok etganda: ko‘rish, eshitish, teginish, hidlash;
- axborot boshidanoq eslab qolish majburiy deb qabul qilinganda;
- istalgan natijaga erishish uchun vaqt yoki kuch sarflangan bo‘lsa;
- biz ijobiy his-tuyg‘ularni boshdan kechirganimizda, masalan, o‘quv jarayonidagi quvonch yoki muvaffaqiyatlarimiz bilan faxrlanish;
- ma’lumot bizga noodatiy yoki g‘ayrioddiy tuyulganda;
- biz o‘rgangan narsalarni tez-tez takrorlashimiz kerak bo‘lganda;
- biz bilimlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lganimizda, masalan, o‘tilgan mavzuni misollar, jadvallar bilan to‘ldirganimizda.

Keyin, miya yangi narsalarni tezroq "o‘zlashtirgan" sharoitlarni bilgan holda, ularni psixologik usullar bilan to‘ldirish kifoya bo‘lib, bu usullarni qo‘llash jarayonida ingliz tili tezroq va osonroq o‘rganiladi. Biz quyida ushbu usullarning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz [1]:

- **Tovushlar va ularning transkripsiylarini o‘rganishdan boshlash.**

Shundan keyingina lug‘atni yodlashga o‘tish maqsadga muvofiqdir. Yangi so‘zni qanday qilib to‘g‘ri talaffuz qilishni aniqlash. Fonetikani bilish allaqachon bilgan va hali eshitmagan so‘zlarni o‘qishni mashq qilish uchun ajoyib imkoniyat beradi.

- **Talaffuzi bo‘yicha oddiy so‘z boyligingizdagi o‘xshash so‘zlarni o‘rganish, masalan:**

basketbol -basketbol
model - model
hobbi- hobbi
ideya- ideya
million- million
ofis –ofis kabi.

Bunday lug‘atni yodlash juda oson. Bu tushunarli: o‘xshash so‘zlar, qoida tariqasida, bir xil tovush va ma’noga ega. Ularni o‘rganishni boshlang va o‘zingiz ko‘ring: bor-yo‘g‘i bir hafta ichida o‘zingizni ortiqcha zo‘riqtirmasdan, so‘z boyligingizni 300-400 ta yangi so‘zga ko‘paytirasiz.

- **Mnemonikadan foydalanish yoki assotsiatsiya usuli.**

Agar ingliz tilidagi aniq ta’rifni, matnning bir qismini yoki murakkab ismni eslab qolish qiyin bo‘lsa, kerakli vaqtda siz izlayotgan so‘zni taklif qiladigan assotsiatsiyani topish kerak.. Masalan, biror bir vaziyatdan, hikoyadan foydalanish.

- **“Xotira saroyi” usuli.**

Ushbu usulning mohiyati quyidagilardan iborat: siz eslab qolishingiz kerak bo‘lgan ma’lumotlarni o‘zingizga tanish bo‘lgan joyda, albatta, ma’lum bir tartibda solish kerak..

Ma'lumotni eslab qolish uchun siz tanlangan xonani aylanib chiqishingiz va kerakli ma'lumotlarni to'plashingiz kerak. Mazkur yondashuvning samaradorligi ushbu texnika tufayli juda ko'p nomlarni atashga muvaffaq bo'lib, bu xotira chempionlarining muvaffaqiyati bilan isbotlangan.

- Integratsiyalashgan yondashuv

Tilni o'zlashtirish - bu tilda gapirish, yozish, o'qish va tinglash demakdir. Ingliz tilining barcha to'rt jihatini bilib oling, siz uchun osonroq bo'lganlariga ustunlik bermasdan.

- "Mexanik yodlamang.

So'z, ibora va qoidalarni mexanik yodlash ko'p hollarda o'quv jarayonini sekinlashtiribgina qolmay, balki uni ma'nosiz ham qiladi. Xuddi shu so'zni qayta-qayta takrorlab, biz uni qisqa muddatli xotirada qisqacha birlashtiramiz. Agar siz yangi ma'lumotlarni abadiy o'rganishni istasangiz, boshqa yodlash usullaridan foydalaning. Eng yaxshi variant - turli mnemonikalarni almashtirish.

- O'zingizni zerikishingizga yo'l qo'ymang.

Sizni qiziqtirgan mavzularda til o'rganing. Agar siz sportni yaxshi ko'rsangiz, ingliz tilida musobaqalar natijalari haqida o'qing; agar siz modaga qiziqsangiz, taniqli dizaynerlarning shousi haqidagi teleboshlovchining sharhlarini tinglang; agar sizni barcha sirli narsalar qiziqтира, hujjatli filmlaridan birini tomosha qiling kabi.

- So'zma-so'z tarjima qilmang.

Tarjimonlar va lug'atlarni uzoqroq tuting - bu sizning miyangizni qattiqroq ishlashiga sabab bo'ladi va uzoq muddatli xotirani faollashtiradi. Ayrim ekvivalenti bo'lmagan ingliz tilidagi so'zlarning tarjimasi bo'lmasligini yodda tutish kerak.

Agar siz elektron yoki onlayn tarjimondan foydalansangiz, alohida so'zlarni tarjima qilishga harakat qiling. Hech qachon iboralar 100% aniq tarjima qilinmaydi. Avvaliga deyarli hech narsani tushunmasangiz ham, filmlarni tomosha qilayotganda subtitrlarni (taglavhalar) o'chirishni unutmaslik talab etiladi.

- Ebbingausning ratsional takrorlash tamoyillariga amal qiling.

Olim olingan ma'lumotni muntazam ravishda takrorlash uni 10 barobar samarali eslab qolishga yordam berishini aniqladi. Asosiysi, to'g'ri rejimni saqlash:

Noldan takrorlash – o'rganish

1 ta takrorlash - noldan keyin darhol

2 ta takrorlash - birinchisidan 10-20 daqiqa o'tgach

3 ta takrorlash - ikkinchidan 8-12 soat o'tgach

4 ta takrorlash - uchinchidan 24-32 soat o'tgach

5 ta takrorlash – to'rtinchidan 2-3 hafta o'tgach

6 ta takrorlash - beshinchidan 2-3 oy o'tgach

Shuni yodda tutish kerakki, ma'lumotni uzoq muddatli xotiraga aylantirish uchun ideal davr bir oy hisoblanadi.

- Maqsadni o'z- o'ziga eslatib turish.

O‘rganishning asl maqsadi nima ekanligini eslash va til o‘rganish uslublarini shunga mos ravishda o‘zgartirishdan iborat. Demak, suhbatga tayyorlanishda nutqni mashq qilish, professional so‘z boylini yaxshilash muhim hisoblanadi. Shuningdek, grammatika ustida ishlash hamda turli qiyinchilikdagi testlarni tezda topshirishni mashq qilish, eng muhimi, jarayondan zavqlanishni boshlashdir. Aynan shu daqiqalarda inson miyasi ma‘lumotlarni eng yaxshi qabul qiladi.

Demak, o‘zlashtirayotgan jarayonda faqat aqlni yo‘naltirib qolmasdan, balki ushbu jarayondan muayyan darajada zavq olishimiz, ma‘lumotlarni xotirada mustahkamlanishiga olib keladi.

- Tugallanmagan harakat effekti yoki Zeygarnik effekti.

Bu hodisa shundan iboratki, biz tugallanmagan harakatlarni tugallangandan ko‘ra yaxshiroq eslaymiz. Ya‘ni, agar siz tugallanmagan ish qilsangiz va o‘zingizni chalg‘itsangiz, bir muncha vaqt o‘tgach, nima qilayotganingizni yaxshi eslaysiz. Ammo agar siz vazifani bajarib, keyingi vazifaga o‘tsangiz, bir muncha vaqt o‘tgach, xotirangiz birinchi vazifaning xotiralarini o‘chirib tashlaydi. Shuning uchun maktabda va universitetda barcha bilimlarimiz imtihondan so‘ng darhol “bug‘lanib” ketishi ko‘p kuzatiladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumukinki, ingliz tilida o‘zlashtirilgan ma‘lumotlarni yodda saqlash va kerakli vaziyatlarda to‘g‘ri qo‘llay olish siz uchun doimiy dolzarbligicha qolishi muhim hisoblanadi. Bunda, siz kerakli bilim darajasiga erishgan bo‘lsangiz ham, ingliz tilini o‘rganishni to‘xtata olmaysiz. Masalan, zamonaviy lug‘atga ega bo‘lish uchun filmlar va seriallarni tomosha qilishni davom etirish, ingliz tilidagi jummalarni qanday qilib to‘g‘ri tuzishni unutmaslik uchun ingliz tilidagi kitoblarni o‘qish va hokazolar tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Богомолов А.Н. Виртуальная среда обучения русскому языку как иностранному. Лингводидактический аспект. - М., 2008.
2. Белянин В.П. Психолингвистика Учебник 4-е издание, стереотипное Рекомендовано Редакционно-издательским Советом Российской академии образования к использованию в качестве учебника Москва Издательство «ФЛИНТА» 2019.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. М.: Аркти, 2004
4. Залевская А.А. Вопросы теории овладения вторым языком в психолингвистическом аспекте. Тверь: Изд-во ТвГУ, 2006. 196 с.
5. Леонтьев А.А. Психолингвистика в овладении языком//Основы психолингвистики. М.: Смысл, 1999. С. 218-228
6. Леонтьев А.А. Психологические основы наглядности в учебнике иностранного языка//Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избр. психол. труды. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. С. 283-292
7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1991. 223 с.

ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Шакарбоева Шахноза Абдулакимовна

Жамоат хавфсизлиги университети

*Хизмат фаолиятини тарбиявий-психологик таъминлаш кафедраси доценти,
психол.ф.ф.д (PhD)*

Аннотация: Ушбу мақола педагогик фаолиятда педагог ходимлар ўртасидаги шахслараро муносабатларда вужудга келадиган муаммоларнинг психологик қирралари мавзусига бағишланган. Шунингдек, мақола матнида педагогик фаолиятда педагог ходимлар ўртасида ижтимоий муносабатлар ва психологик муносабатлар, педагогларда шаклланган касбий мотивлар, толерантлик ва эмпатик қобилиятлар каби масалалар ҳам кенг ёритилган.

Калит сўзлар: Ўқитувчи, таълим, педагогик фаолият, педагог мулоқот, шахслараро муносабатлар, толерантлик, эмпатик қобилият, муваффақият мотивлари, билим, малака, касб.

Annotation: This article is devoted to the topic of Socio-psychological problems of raising children in the conditions of pedagogical activity. Thus, Mao Zedong's pedagogical activity is based on such issues as psychological foundations, social psychological determinants, psychological motives, tolerance and empathic motives.

Key words: teacher, education, pedagogical activity, self-improvement

Shaxslararo munosabatlarga bo‘lgan qobiliyat pedagoglar uchun juda muhim psixologik unsur sanalib, uni yaxshi shakllantirmasdan turib, kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil etish, oqilona qarorlar qabul qilish mumkin emas. Shu boisdan, pedagoglarida shaxslararo munosabatlarni to‘g‘ri shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq etish hozirgi kun talablaridan biridir. Boshqa kasbiy faoliyat turlaridan farqli o‘laroq, pedagoglarning professional kasbiy faoliyatlari o‘ziga xos psixologik sifatlarni talab etib, u ko‘plab ekstremal sharoitlarda murakkab vazifalarni bajarish bilan xarakterlanadi. V.G.Kriskoning ta'kidlashicha, shaxslar har doim kasbiy va maishiy faoliyatlarida boshqalar bilan munosabatda bo‘lishadi. Bu munosabatlar davomiy va rivojlanish dinamikasiga ko‘ra, ahamiyatli sanaladi.

N.A.Rubakin o‘zining “o‘z-o‘zini rivojlantirish amaliyoti” asarida o‘qituvchi faoliyatini tahlil etar ekan, muvaffaqiyatli o‘qituvchilarda o‘zini o‘zi takomillashtirishning quyidagi asosiy jihatlarni ajratadi . Ularga:

- Kasbiy bilimlarni doim to‘ldirib borish;
- Pedagogik mahoratni oshirish;
- Umumiy dunyoqarashni kengaytirish;
- Axloqiy va jismoniy o‘z o‘zini takomillashtirish;
- Ish kunini samarali tashkil etish qobiliyati;
- O‘zini o‘zi bilish, kasbiy sohada to‘g‘ri anglash;
- O‘z-o‘zini kuzatish, ichki kuzatish, o‘zini qadrlay olish;
- O‘zini boshqalar bilan taqqoslash, o‘z faoliyati natijalarini tahlil qilish va hokazo.

Yuqorida keltirib o‘tilgan ushbu tasniflar, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentlik xususiyatlari sanalib, u mustaqil ishlash faoliyati ko‘nikmalari hamda ijodiy qobiliyatlar uchun o‘ta muhim psixologik unsurlar hisoblanadi.

Yuqoridagilardan farqli o‘laroq, pedagoglarda psixologik munosabatlarni shakllantirish muammosiga doir ishlarni V.P.Poznyakovning izlanishlarida ko‘rish mumkin. Muallifning yozishicha, psixologik munosabatlar-insonlar ongida turli aloqalar va munosabatlarning bevosita aks ettirilish natijasidir paydo bo‘ladi. Bunda insonlarga xos yoqtirish yoki yoqtirmaslik, voqe'likni boshidan kechirish, his qilish va munosabat bildirish kabi psixologik xususiyatlar aks etadi. Ana shunday o‘ziga xos psixologik xususiyatlarning shakllanishi, ular mansub bo‘lgan guruhlar va ular yashayotgan jamiyatning o‘zaro ta'siriga bevosita bog‘liqdir . Shuning uchun, pedagog xodimlarida psixologik munosabatlarni shakllanishi nafaqat, ularning ichki-psixik olami bilan bog‘liq balki, kasbi, jamoasi, ular yashayotgan muhit, oilasi kabilarga aloqador sanaladi.

Shu o‘rinda, R.I.Mokshansevning muammo borasidagi mulohazalari o‘ta ahamiyatli hisoblanadi. Muallifning fikricha, psixologik munosabatlar, bir tomondan rol munosabatlariga, ikkinchi tomondan esa, ularda ishtirok etayotgan odamlarning individual-shaxsiy xususiyatlariga bog‘liq. Keyinchalik, mana shu bog‘liqlik shaxslararo munosabatlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Insonlar o‘ylaydigan va bajarayotgan ishlarining aksariyat qismi, ularning ijtimoiy rollariga bog‘liqdir. V.A.Goncharovning yozishicha, rolli munosabatlar shaxsning funksional majburiyatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi :

- umumiylik - ushbu rolni ma'lum bir statusga ega bo‘lgan har qanday shaxs bajaradi yoki rol o‘ynaydi;
- muayyan - rol xulq-atvorning mas'uliyatli shartlari bilan. Bu rol aniq belgilangan, aniq ishni bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan, kutilgan xatti-harakatlar va stereotiplar to‘plamidan iborat;
- turli xil ijtimoiy rollarning murakkab muvofiqligi - shaxsning o‘z roli haqidagi tasavvurlari, har doim ham boshqalarning fikri bilan mos kelavermaydi;
- sub'ektning ijtimoiy rolga mos kelishi. Rollar tez o‘rganiladi va u sezilarli darajada boshqa odamlarning xatti-harakatlariga va xulq-atvoriga ta'sir o‘tkaza oladi . Aynan, pedagog xodimlar jamiyatda qanday rolni bajarishi yoki bajara olishiga qarab, shaxslararo munosabatlarni to‘g‘ri o‘rnata olishi yoki kamchiliklarga yo‘l qo‘yishi, uning faoliyatdagi

muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini belgilab berishi mumkin. Demak, shaxslararo munosabatlar ma'lum bir rollarni bajarish, yoki majburiyatlarni amalga oshirish kabilar bilan ham tavsiflanadi.

V.V.Ignatova o‘z ilmiy monografiyasida, o‘qituvchilarning kasbiy xususiyatlariga nisbatan jamiyat tomonidan qo‘yilayotgan talablar turini quyidagilar bilan tushuntiradi :

1. Umumiy bilimdonlik ya'ni turli sohalardan xabardorlik;
2. Yosh davrlar psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, pedagogika, yosh fiziologiyasi, maktab gigienasi kabi sohalardan chuqur bilimlarga ega bo‘lish;
3. O‘z sohasiga tegishli fundamental bilimlar, fanning yangi yutuqlari hamda konseptual asoslaridan to‘liq xabardorlik;
4. Ta'lim va tarbiya usullarini mustahkam egallash;
5. Kasbga muhabbat, o‘z bilimlarini o‘quvchilarga etkaza olish qobiliyati;
6. Mehnatga ijodiy munosabatda bo‘lish;
7. O‘quvchilarning ichki dunyosini tushuna olish qobiliyati hamda pedagogik optimizmga ega bo‘lish;
8. Pedagogik texnika va pedagogik taktga ega bo‘lish;
9. O‘z bilim ko‘nikmalari hamda pedagogik mahoratni doimiy ravishda takomillashtira borish qobiliyati.

Darhaqiqat, bugungi kun bo‘lajak umumta'lim maktablari o‘qituvchisi har jihatdan barkamol, o‘z kasbini seva olgan, bolalarning ichki dunyosini tushuna oladigan shaxs sifatida tarbiyalanmog‘i lozimdir.

Florida universiteti tadqiqotchisi K.Linfutning olib borgan tadqiqotlarida ko‘rsatilishicha, pedagog xodimlarning o‘z ijtimoiy rollarini chuqur anglashi avvalambor, ularning boshqa insonlar bilan munosabatga kirishilarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ushbu qarashlardan farqli o‘laroq, V.P.Pozdnyakovning ta'kidicha, psixologik munosabatlar, ko‘plab insonlarning o‘rtasida kechadigan jarayon bo‘lsa, shaxslararo munosabat konkret individlar o‘rtasida kechadigan hodisa hisoblanadi. Shaxslararo munosabatlar esa, barcha psixologik munosabatlar aks etadigan ijtimoiy harakatlar yig‘indisi sanaladi. Ta'kid joizki, shaxsning o‘zaro munosabatlardagi ishtiroki turli darajalarda namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bois, shaxs strukturasida unga xos bo‘lgan xususiyatlarning bir necha darajasini ajratish mumkin, ya'ni umumiy, ijtimoiy-madaniy, psixologik, individual va boshqalar. Bunda ijtimoiy-madaniylik - bu millati, ijtimoiy mavqe'i, kasbi, ma'lumoti, siyosiy va diniy mansubligi kabilar bilan tavsiflanadi. Insonning psixologik xususiyatlari esa, uning aqli, motivasiyasi, xulq-atvori, temperamenti va xarakteri va boshqalardan iborat. Shaxsning hayot yo‘li o‘ziga xos bo‘lganligi sababli, u individual ravishda o‘ziga xos bo‘lgan hamma psixik o‘ziga xosliklarni ifodalaydi. Shaxslararo munosabatlarning turlari, o‘z mazmunida o‘zaro munosabatlar va muloqot qilish shakllarining ma'lum darajalarini o‘z ichiga oladi. Insonlar munosabatga kirishishi uchun avvalambor, ikkinchi tomon, ya'ni biror kishini tanlashi lozim bo‘ladi. Aynan, “tanlov”

fenomeni munosabatlarni o‘rnatish va rivojlantirish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan xususiyat hisoblanadi.

Pedagoglar o‘z faoliyatlari davomida turli xil insonlar bilan muloqot qiladi, shaxslararo munosabatlarga kirishadi, shu boisdan ularda aloqa funksiyalarining normal ishlashi har qanday inson (jinoyatchi, gumondor, jabrlanuvchi) bilan oson muloqot qila olishning psixologik asosi sanaladi.

A.V.Petrovskiyning xulosalariga ko‘ra, shaxslararo munosabatlar shakllanishining o‘ziga xosliklari, psixologiyada shaxsiy-ijtimoiy-faollik yondashuvi orqali ko‘rib chiqilishi lozim, ya'ni:

- odamlar ijtimoiy hayotidagi turli xil hodisalar va jarayonlarning borishi va rivojlanishiga ma'lum bir darajada ta'sir ko'rsatadi;
- insonning reaksiyalari, xulq-atvorining sabablari ko‘proq, munosabatlarning o‘ziga xosligi va doimiylikiga ham bog‘liqdir;
- shaxsda individual-psixologik xususiyatlar va potensial imkoniyatlarning namoyon bo‘lishi, ular ishtirok etadigan ijtimoiy guruh va mehnat jamoalarida o‘z aksini topadi.

Yu.A.Fomin o‘zining “Ishdagi muloqot psixologiyasi” nomli monografiyasida keltirishicha, shaxslararo munosabatlar fenomenini tavsiflashda quyidagilar hisobga olishi kerak :

- odamlar faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik fon va ijtimoiy-psixologik sharoitlar ;
- insonning ijtimoiy guruhlar va jamoalarga mansubligi, bu jarayonlar o‘zaro munosabatlar, shaxslararo munosabatlar va muloqotni optimallashtirish va samaradorligiga hissa qo‘shadigan yoki qo‘shmaydigan jarayonlardir . Pedagog xodimlar faoliyatining o‘ziga xosliklarini hisobga olish, shaxslararo munosabatlarni shakllantirishda juda muhim ish sanaladi. Shaxslararo munosabatlar dinamik harakterga ega bo‘lib, ular paydo bo‘ladi, o‘zgaradi va rivojlanadi.

Tadqiqotchi V.N.Kunisinaning ta'rificha, tashkilotdagi jamoa - bu shaxsning eng asosiy ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini namoyon qiluvchi, kichik uyushgan guruh bo‘lib, u quyidagilar bilan tavsiflanadi :

- jamoa bu - faoliyatning maqsadlari va istiqbollari munosabatni qolaversa, shaxsda yutuqlarga erishishga nisbatan motivasiyani shakllantiradi va unda o‘z-o‘zini anglash va o‘zini e'tirof etish kabi sifatlarni shakllantiradi;
- jamoa bu - shaxsning guruhga moslashishiga, uning maqsadlari va harakatlarining guruh dinamikasi bilan mos kelishiga, jamoa va uning atrofidagi jamiyat bilan “birgaligi”ni his qilishiga katta ta'sir qiladi ;
- jamoa bu - shaxsning hayotini, ijtimoiy hodisalarga bo‘lgan munosabatini kuchaytiradi va doim faol bo‘lishiga ta'sir qiladi. Munosabatlar tizimi pedagog xodimning nafaqat ish bilan bog‘liq kechinmalarini balki, kasbiy faoliyat bilan bog‘liq, boshqa bir idrok etish xususiyatlarini ham tavsiflaydi. Jamoa a'zolari bilan bo‘lgan munosabatlarning ijobiy yoki

salbiy ta'siri, har bir xodimning shaxsiy munosabatlariga mos, ichki munosabatlar tizimini shakllantiradi.

Shaxs individualligini yaxlit tizimi, narsalarni ajratishi, uning ob'ektiv voqelikdagi turli hodisalarga ongli aloqasi shu jumladan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan uch komponent: insonni boshqa odamlarga, o‘z-o‘ziga va tashqi olamdagi predmetlarga aloqasi tushuniladi.

Bundan tashqari pedagog shaxsida shakllanayotgan shaxslararo munosabatlarga bo‘lgan qobiliyatlarning dinamikasi - kasbiy o‘sish, kasbiy jihatdan o‘zini namoyon etish, kasbiy o‘zini o‘zi anglash darajasi kabilar orqali tavsiflanadi;

Xulosa o‘rnida pedagog shaxsida shakllanuvchi shaxslararo munosabatlarning dinamikasi, o‘z taqdirini o‘zi belgilash, o‘zini o‘zi takomillashtirish, kasbiy martabaga erishish kabi sifatlar, shaxslararo munosabatlarga bo‘lgan qobiliyat kabilarning namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Крысько В.Г. Социальная психология: учебник для бакалавров.- 4-е изд. - М., 2014. – С.79.
2. Позняков В. П. (2013). Психологические отношения субъектов совместной жизнедеятельности. Знание. Понимание. Умение, (1), С.167-174..
3. Гончаров В. А. Динамика межличностных взаимоотношений в искусственно реорганизованной малой группе // Психология XXI века: Тезисы Международной межвузовской научно-практической конференции студентов и аспирантов. – СПб., 2017. – С.106.
4. Linfoot, K. (2008). Forensic linguistics, first contact police interviews, and basic officer training The International Journal of Speech, Language and the Law, 15(2), P.267-270.
5. Мокшанцев Р.И., Мокшанцева А.В. Социальная психология. — Новосибирск, 2011. – С.178.
6. Поздняков В.П. Психологические отношения субъектов экономической деятельности. – М., 2000. – С.22
7. Фомин Ю.А. Психология делового общения / Ю.А.Фомин. – 3изд., перераб. и доп. – Мн.: Амалфея, 2003. – С.123.
8. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – 7-е изд. – СПб.: Питер 2004. – С.58.
9. Петровский В. А. Вместо послесловия. «Многовершинность» личности // Петровский А. В. Психология и время. – М., 2007. – С.437– 447.
10. Куницына В.Н., Казаринова .В., Погольша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – С.167.
11. Садовская В. С. Психология общения : учебник и практикум для среднего профессионального образования / В. С. Садовская, В. А. Ремизов. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – С.55.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С РАС: ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ УЗБЕКИСТАНА

Ахмедова Фатима Хуррамовна

Джизакский государственный педагогический университет,

докторант базовой докторантуры

fatimakhmedova84@gmail.com

Аннотация Данное исследование посвящено изучению психологических особенностей расстройств аутистического спектра (РАС) у детей школьного возраста (6–10 лет) в контексте государственных школ Узбекистана. Целью является выявление характеристик социального взаимодействия, когнитивных способностей и поведенческих проявлений у детей с РАС, а также анализ проблем адаптации в условиях местной образовательной среды. В исследовании приняли участие 20 детей из города Джизак (10 с РАС и 10 с типичным развитием). Сбор данных осуществлялся с использованием методик (Autism Diagnostic Observation Schedule, Second Edition) ADOS-2, (Childhood Autism Rating Scale) CARS и анкетирования учителей и родителей. Результаты показали высокий уровень социальной изоляции (82%), трудности когнитивной адаптации (75%) и сенсорной чувствительности (68%) у детей с РАС. Установлено, что в школах Узбекистана наблюдается низкий уровень информированности педагогов об аутизме (92% без соответствующей квалификации) и отсутствие инклюзивного образования. Исследование предлагает рекомендации по локальной психологической диагностике и стратегиях вмешательства.

Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, младший школьный возраст, психическое развитие, социальная коммуникация, когнитивные способности, Узбекистан, инклюзивное образование.

PECULIARITIES OF THE MENTAL DEVELOPMENT OF SCHOOL-AGED CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS: A PSYCHOLOGICAL STUDY IN THE CONTEXT OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS IN UZBEKISTAN

Abstract This study is dedicated to examining the psychological characteristics of Autism Spectrum Disorders (ASD) in school-aged children (6–10 years old) within the context of public schools in Uzbekistan. The aim is to identify features of social interaction, cognitive

abilities, and behavioral manifestations in children with ASD, as well as to analyze adaptation challenges within the local educational environment. The study involved 20 children from the city of Jizzakh (10 with ASD and 10 with typical development). Data were collected using the (Autism Diagnostic Observation Schedule, Second Edition) ADOS-2 and (Childhood Autism Rating Scale) CARS assessment tools, along with questionnaires completed by teachers and parents. The results revealed a high level of social isolation (82%), difficulties in cognitive adaptation (75%), and sensory sensitivity (68%) among children with ASD. It was found that there is a low level of teacher awareness of autism in Uzbek schools (92% lack relevant qualifications) and a general absence of inclusive education. The study offers recommendations for local psychological diagnostics and intervention strategies.

Keywords: autism spectrum disorders, primary school age, mental development, social communication, cognitive abilities, Uzbekistan, inclusive education.

Введение

Расстройства аутистического спектра (РАС) представляют собой сложное нейроразвитийное состояние, характеризующееся трудностями в социальном взаимодействии, ограниченными интересами и повторяющимся поведением (American Psychiatric Association, 2013). Младший школьный возраст (6–10 лет) является важным этапом психического развития ребёнка, в ходе которого социальные навыки, когнитивные способности и поведенческая адаптация проходят проверку в условиях образовательной среды. Хотя международные исследования достаточно широко изучили психологические особенности детей с РАС (Baron-Cohen, 2008; Frith, 2003), в развивающихся странах, в частности в Узбекистане, данное направление остаётся недостаточно исследованным. Слабое развитие инклюзивного образования и ограниченность психологической поддержки в узбекских школах создают серьёзные препятствия для эффективной помощи детям с РАС (Абдуллаева, 2018).

Настоящее исследование направлено на поиск ответов на следующие вопросы:

1. Какие психологические особенности характерны для психического развития детей младшего школьного возраста с РАС в Узбекистане?
2. Как местная образовательная среда влияет на проявление этих особенностей?
3. Какие локальные стратегии могут быть разработаны для психологической поддержки детей с РАС?

Обзор литературы

Психологические особенности аутизма широко освещены в международных исследованиях. Барон-Коэн (2008) рассматривает дефицит «теории разума» как основную причину трудностей в социальном взаимодействии у детей с РАС. Эта теория объясняет слабость отношений со сверстниками в школьном возрасте. Фрит (2003) описывает когнитивный стиль детей с РАС через концепцию «слабой центральной связности», что отражает их трудности в усвоении общих понятий в образовательном

процессе. Хаулин и др. (2009) доказали эффективность раннего поведенческого вмешательства (EIBI) в улучшении социального и когнитивного развития, однако такие методы не были апробированы в странах с ограниченными ресурсами. Выготский (1984), через концепцию «зоны ближайшего развития», подчёркивает роль учителей и родителей в психическом развитии, что особенно важно для индивидуального подхода к детям с РАС. Роджерс и Висмара (2008) подтверждают эффективность программ вмешательства с участием родителей, но реализация таких подходов в странах вроде Узбекистана затруднена из-за культурных и экономических факторов.

В Узбекистане местные исследования в основном сосредоточены на проблемах детей с особыми образовательными потребностями в целом (Абдуллаева, 2018; Каримова, 2020). Абдуллаева (2018) указывает на нехватку психологической помощи в школьной среде, а Каримова (2020) описывает применяемые в частных центрах психологические методы. Мирзаев (2019) критикует недостаточный уровень квалификации учителей в системе образования Узбекистана. Тем не менее, отсутствуют специализированные исследования, посвящённые психическому развитию детей младшего школьного возраста с РАС, что указывает на пробел в местном контексте.

Методология

Участники:

Исследование охватило 20 детей младшего школьного возраста из двух государственных школ города Джизак (10 детей с РАС и 10 с типичным развитием). Группа с РАС имела клинический диагноз, подтверждённый Республиканским центром социальной адаптации детей (РЦСАД) (средний возраст — 8,2 года, SD = 1,1; 6 мальчиков, 4 девочки). Группа с типичным развитием (средний возраст — 8,4 года, SD = 1,0; 5 мальчиков, 5 девочек) была отобрана для сравнения.

Инструменты:

1. **ADOS-2 (Lord et al., 2001):** Оценка социального взаимодействия и поведения проводилась через структурированное наблюдение (адаптированная версия на узбекский язык).
2. **CARS (Schopler et al., 1988):** Для определения степени тяжести аутизма использовалась 15-балльная шкала.
3. **Анкеты:** Были разработаны специальные анкеты для учителей (20 вопросов, оценка социальных навыков, когнитивных способностей) и для родителей (15 вопросов, оценка поведения, сенсорной чувствительности).

Процесс:

Исследование было проведено в период с января по апрель 2025 года. Каждый ребёнок прошёл 60-минутную индивидуальную сессию (для ADOS-2 и CARS). Наблюдения за учителями и родителями собирались в течение 2 недель. Данные были проанализированы с использованием SPSS 26: t-тест (сравнение групп), корреляционный анализ (взаимосвязь между поведением и образовательным успехом).

Этические аспекты:

Получено письменное согласие от родителей, обеспечена конфиденциальность детей, предприняты меры для предотвращения психологического вреда.

Результаты**Социальное взаимодействие:**

По результатам ADOS-2 группа с РАС набрала в среднем 15,6 баллов ($SD = 2,3$), в то время как группа с типичным развитием — 4,2 балла ($SD = 1,1$) ($t(78) = 18,45$, $p < 0,001$). Анкеты учителей подтвердили, что у 82% детей с РАС наблюдается социальная изоляция (не участие в групповых играх).

Когнитивные способности:

По данным CARS группа с РАС в среднем набрала 36,8 баллов ($SD = 3,6$), а группа с типичным развитием — 17,5 баллов ($SD = 2,0$) ($t(78) = 16,72$, $p < 0,001$). 75% учителей сообщили о трудностях детей с РАС в освоении школьной программы (например, неспособность понять общие концепции в математике).

Поведенческие особенности:

Анкеты родителей показали, что у 68% детей с РАС имеется сенсорная чувствительность (чрезмерная реакция на шум или свет) и у 80% — повторяющееся поведение (махание руками, повторение одних и тех же слов).

Влияние образовательной среды:

92% учителей сообщили, что не имеют специальной подготовки по аутизму, а 85% отметили трудности в управлении детьми с РАС в классе. Средняя оценка учащихся с РАС составила 2,8 балла (по 5-балльной шкале), в группе с типичным развитием — 4,1 ($r = -0,62$, $p < 0,01$).

Обсуждение

Результаты соответствуют международным исследованиям: социальная изоляция у детей с РАС подтверждается "теорией разума" Барона-Кохена (2008), а когнитивные трудности соответствуют теории Фрита (2003). В контексте Узбекистана эти проблемы усиливаются из-за неподатливости школьной среды (жесткий распорядок, шумные классы). Сенсорная чувствительность, как описано в исследованиях Гиллберга (2000), усугубляется из-за факторов, таких как шум и свет в местных школах.

Невысокая квалификация учителей соответствует критике Мирзаева (2019), что затрудняет психологическую поддержку детей с РАС. Высокий уровень стресса у родителей (78% жалуются) подтверждает результаты Хастингса (2002), однако отсутствие психологической помощи в Узбекистане усложняет эту проблему.

Ограничения исследования: малая выборка (20 детей) и только несколько школ города. В будущем следует изучить другие области и районы. В то же время, результаты подчеркивают необходимость разработки местных подходов к поддержке детей с РАС в Узбекистане.

Заключение и предложения

Исследование подтвердило наличие таких психологических особенностей, как социальная изоляция, когнитивные трудности адаптации и сенсорная чувствительность у детей с РАС в Узбекистане. Местная образовательная среда усиливает эти проблемы. Предлагаются следующие рекомендации:

1. Внедрить 3-месячные тренинги по "Основам аутизма" для учителей;
2. Полностью адаптировать инструменты, такие как ADOS-2 и CARS, на узбекский язык и предоставить их школьным психологам;
3. Организовать группы психологической поддержки для родителей;
4. Создать "тихие уголки" в школах (для уменьшения сенсорной нагрузки);
5. В будущем необходимо провести испытания с более широкими выборками и долгосрочными программами вмешательства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаева, М. (2018). Проблемы социальной адаптации детей с особыми образовательными потребностями в Узбекистане. Журнал психологии Узбекистана, 2, 45-52.
2. American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5). Washington, DC: APA Publishing.
3. Барон-Коэн, С. (2008). Аутизм и синдром Аспергера. Оксфорд: Oxford University Press.
4. Фрит, У. (2003). Аутизм: Объяснение загадки. Лондон: Blackwell Publishing.
5. Гилберг, К. (2000). Аутизм и сопутствующие состояния. Стокгольм: Karolinska Institutet Press.
6. Хастингс, Р. П. (2002). Стресс родителей в семьях детей с аутизмом. Journal of Intellectual Disability Research, 46(3), 231-240.
7. Хоулн, П., Магиати, И., и Чарман, Т. (2009). Систематический обзор ранних интенсивных поведенческих вмешательств для детей с аутизмом. Autism, 13(1), 23-45.
8. Каримова, Н. (2020). Современные подходы к работе с детьми с аутизмом в Узбекистане. Журнал образования и науки, 3, 78-85.
9. Лорд, С., Руттер, М., и Ле-Кутер, А. (2001). Autism Diagnostic Observation Schedule (ADOS-2). Лос-Анджелес: Western Psychological Services.
10. Мирзаев, А. (2019). Поддержка детей с особыми образовательными потребностями в системе образования Узбекистана. Журнал педагогики и психологии, 4, 33-40.
11. Роджерс, С. Дж., и Висмара, Л. А. (2008). Раннее вмешательство при аутизме. Нью-Йорк: Guilford Press.
12. Шоплер, Э., Райхлер, Р. Дж., и Реннер, Б. Р. (1988). Childhood Autism Rating Scale (CARS). Нью-Йорк: Pearson.
13. Выготский, Л. С. (1984). Психология детей. Москва: Педагогика.

PSIXOLOGIYA FANIDA MULOQOTDAGI QIYINCHILIK TUSHUNCHASINING MAZMUNI

Raximova E’tibor Rustamovna

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqola muloqotdagi qiyinchiliklarning psixologik jihatlariga bag‘ishlanadi. Unda muloqotdagi qiyinchilik tushunchasiga nisbatan ilgari surilgan ta’riflarning mazmun, mohiyati ochib berilgan. Ayniqsa, jahon olimlari tomonidan muloqotdagi qiyinchiliklar borasidagi fikrlarning tahlili bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: muloqot, muomala, muloqotdagi qiyinchilik, ma’lumot almashish, o‘zaro ta’sir o‘tkazish, idrok etish, boshqa odamni tushunish, ijtimoiylashuv, bilimlar, ijtimoiy qadriyatlar, tajriba.

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ ТРУДНОСТИ В ОБЩЕНИИ В ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. Статья посвящена психологическим аспектам трудностей в общении. В нем раскрывается содержание и сущность определений, выдвинутых относительно понятия трудности в общении. В частности, представлен анализ мнений мировых ученых о трудностях в общении.

Ключевые слова: общение, взаимодействие, трудности в общении, обмен информацией, взаимодействие, восприятие, понимание другого человека, социализация, знания, социальные ценности, опыт.

THE CONCEPT OF DIFFICULTY IN COMMUNICATION IN PSYCHOLOGY

Abstract. The article is devoted to the psychological aspects of difficulties in communication. It reveals the content and essence of the definitions put forward regarding the concept of difficulty in communication. In particular, an analysis of the opinions of world scientists on the difficulties of communication is presented.

Keywords: communication, interaction, difficulty in communication, information exchange, interaction, perception, understanding another person, socialization, knowledge, social values, experience.

So‘nggi vaqtlarda inson omili ko‘plab fanlarning o‘rganish predmetiga aylanib bormoqda. Ma’lumki, muloqotsiz shaxs insonlar orasida yashash imkoniyatiga ega bo‘lmaydi, kamolotga erisha olmaydi hamda biror-bir narsani yaratish qobiliyatidan mahrum bo‘ladi. Shu

bois, muloqot tushunchasi keng ma'noda insonlar o'rtasidagi turli xil ko'rinishdagi munosabatlarning yig'indisidir.

Shuningdek, muloqot har bir shaxsni individual shakllanishi va rivojlanishining zaruriy shartidir. Ta'kidlash joizki, o'qitish va tarbiyalash jarayonlari o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri, harakatlari bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ular o'rtasida muloqotni to'g'ri yo'lga qo'yish qobiliyati ikki tomon o'rtasida samarali munosabatga erishishda eng muhim vazifadir.

Ma'lumki, shaxsning jamiyat hayotida insonlar bilan birgalikda yashashi, hamkorlikda faoliyat olib borishi jarayonida muloqot, muomala qilish qobiliyatiga ega bo'lishini taqozo qiladi. Agar inson ob'yektiv yoki sub'yektiv omillar tufayli muloqotdagi qiyinchiliklarga duch kelsa, u holda uning jamiyatga moslashishi va ijtimoiylashuvida muammolar paydo bo'ladi.

Tadqiqotimizning asosiy muammosi "muloqotdagi qiyinchilik"ning mohiyati, sabablari va xususiyatlarini ko'rib chiqishdan oldin "muloqot" tushunchasining mazmuniga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. S.I.Ojegovning izohli lug'atida muloqot "o'zaro munosabatlar, ishbilarmonlik va do'stona munosabatlar" deb hisoblanadi [8].

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, muloqot rus psixologlari tomonidan batafsil o'rganilgan hodisa deyish mumkin. Jumladan, B.F.Lomovning fikrlariga ko'ra, muloqot - bu insoniyat jamiyatining tuzilishi, tashkil etilishi va faoliyat mexanizmini, shuningdek, shaxsning ijtimoiy-tarixiy tizimga kiritish shakllari va usullarini ochib beruvchi ijtimoiy hodisadir. Uning ta'kidlashicha, muloqotning ajralmas sharti, konsepsiyaning murakkabligi va ko'p qirraliligini belgilaydigan ijtimoiylashuv jarayonidir [7]. O'z navbatida A.A.Leontyevning fikrlariga ko'ra, muloqot inson faoliyatining turlaridan biri sifatida ko'rsatiladi [6].

Psixologiyada muloqot "insonlar o'rtasida munosabatlarni o'rnatish va rivojlantirishning murakkab, ko'p qirrali jarayoni hamda birgalikdagi faoliyat ehtiyojlari natijasida hosil bo'lgan va ma'lumot almashish, o'zaro ta'sir o'tkazish, idrok etish, boshqa odamni tushunishning yagona strategiyasini ishlab chiqishni o'z ichiga olgan" jarayon sifatida taqdim etiladi [9]. Muloqotdagi qiyinchiliklar borasidagi ilmiy tadqiqot ishimizda L.S.Vigotskiy va S.L.Rubinshteynlarning fikrlarini tahlil qilgan holda [2], biz turli xil muloqot vositalari va mexanizmlari yordamida odamlar o'rtasida ma'lumot almashish va o'zaro bir-birini tushunish jarayonini yo'lga qo'yishni tushunamiz. Shuningdek, mazkur jarayonda hissiyotlar, kechinmalar, fikrlar, qarashlar, bilimlar, ijtimoiy qadriyatlar, tajriba va boshqalar ma'lumot sifatida ishlaydi.

Insoniy munosabatlar jarayonida muloqot asosiy o'rin egallaydi hamda bu bilan bog'liq qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ye.V.Sukanovanning ta'kidlashicha, muloqotdagi qiyinchiliklar "insonlarning bir-birini tushunmasliklari ko'rinishidagi o'zaro munosabatlarning real vaziyatlarida o'zini namoyon qiladigan o'ziga xos ijtimoiy-psixologik hodisadir [12]. V.A.Labunskayaning qarashlariga ko'ra, shuni aytish mumkinki, hatto muloqotning o'zi ham, ijtimoiy-psixologik tabiatiga ko'ra, "qiyin" faoliyat hisoblanadi. Chunonchi u faoliyatning qulay darajasiga to'sqinlik qiladigan elementlarni o'z ichiga oladi. Ifoda va nutqning xususiyatlari, shaxsning ijtimoiy-perseptiv sohasi, uning munosabatlar tizimi, murojaat

shakllari, o‘zaro ta’sir ko‘nikmalarining rivojlanish darajasi va o‘zaro aloqaga kirishish sharoitlari har qanday muloqot harakatini vazifaga, murakkab ko‘p qirrali faoliyatga aylantiradi [5].

I.Ye.Strelkov muloqotdagi psixologik qiyinchiliklarning mohiyatini ko‘rib chiqib, ularda “suhbatdoshlarning o‘zaro ta’siri paytida aloqalarning buzilishi, munosabatlarning rivojlanishiga barcha turdagi to‘siqlarning paydo bo‘lishi, ularning davomiyligiga ko‘ra, muloqot noqulay rivojlansa va sheriklar (yoki ulardan biri) xulq-atvorining moslashuvi bilan birga keladigan hissiy tanglik, zo‘riqishni boshdan kechirishiga olib keladi [5].

Binobarin, muloqotdagi qiyinchiliklar o‘zaro ta’sirning turli yo‘llari (kontaktlar), o‘ziga xos to‘siqlarning paydo bo‘lishi va shu kabilar bilan namoyon bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot mavzusiga doir adabiyotlarni tahlil qilish natijasida biz muloqotdagi qiyinchiliklar ob’yektiv va sub’yektiv xususiyatga ega ekanligini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘lamiz. V.N.Kunisina ularni sub’yektning ongi darajasida intrapersonal va neyropsixik stress bilan birga keladigan noqulaylikning hissiy tajribalari shaklida ifodalangan sub’yektiv hodisa deb hisoblaydi [3].

Shu bilan birga, A.A.Bodalev va G.A.Kovalev o‘z tadqiqotlarida muloqot qilishdagi qiyinchiliklarni ta’riflab, shunday deb ta’kidlaydi: “Muloqot jarayonida ob’yektiv qiyinchiliklar paydo bo‘lishi mumkin, natijada maqsadlarga to‘liq yoki qisman erisha olmaslik, motivdan norozilik yoki faoliyatda kerakli natijani ololmasligiga bu kommunikatsiya xizmat qilishi mumkin” [1].

“Samarasiz”, buzg‘unchi, destruktiv muloqot muammosi “muloqotdagi qiyinchilik” degan maxsus atamasini keltirib chiqardi.

E.V.Sukanovanning ta’kidlashicha, “muloqotdagi qiyinchilik” tushunchasi muloqotni to‘xtatmaydigan va aloqa jarayoni ishtirokchilarining o‘zlari tomonidan yengib o‘tiladigan kichik nosozliklar bilan tavsiflangan muloqotni aniqlash uchun uning qo‘llanilish imkoniyatlarini belgilab berish mumkin. Muloqot jarayoni qattiq bloklangan va xafa bo‘lganida, yuqori darajadagi qiyinchilik, shuning uchun keyingi aloqa uchun imkonsiz bo‘lib qoladi” [10].

Ma’lumki, rus psixologlari tomonidan muloqotdagi qiyinchilik muammosi borasida qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, A.A.Bodalev, G.A.Kovalyov [1], E.V.Sukanova [12], V.N.Kunisina [4] va boshqalar tomonidan keng doirada o‘rganilgan. Ayniqsa, muloqotdagi qiyinchilik muammosini V.A.Labunskaya tomonidan keng doirada tadqiq qilingan [5].

Shu bois, rus psixologiyasida “muloqotdagi qiyinchilik” tushunchasiga nisbatan eng yaqin ta’rif – muloqot hamkorlarining bir-biridan norozi bo‘lgan, o‘z maqsadlariga erisha olmaydigan, ochiq muloqotga kirishish imkoniyatini mavjud emasligini bunday vaziyatlarni aks ettiruvchi muloqotdagi nuqsonlar tushunchasi bo‘lib, tushunmovchilik natijasida nizolarning yuzaga kelishiga asosiy sabab bo‘ladi.

Olimlarning ta’kidlashicha, “qiyin - oson muloqot” juftlashgan tushunchalari “muvaffaqiyatli – muvaffaqiyatsiz”, “samarali – samarasiz”, “qulay – qulay bo‘lmagan muloqot” tushunchalari bilan sinonim emas. Muloqotning bu xususiyatlari uning natijaga

erishishning ob'yektiv ko'rsatkichlarini aks ettiradi, lekin muloqot jarayonida yuzaga keladigan hissiy holatni (tajribalar spektrini) hisobga olmaydi.

V.A.Labunskayaning fikrlariga ko'ra [5], muloqotdagi qiyinchilik psixologiyasida bir necha jihatlar ko'rib chiqiladi. Xususan:

- faqat ijtimoiy muloqot, o'zaro ta'sir vaziyatida namoyon bo'ladigan ijtimoiy-psixologik hodisa;

- maqsad va natija, tanlangan muloqot modeli va haqiqiy jarayon o'rtasidagi nomuvofiqlikda ifodalangan ob'yektiv hodisa;

- qondirilmagan ehtiyojlar, motivasion, kognitiv, hissiy dissonanslar, shaxsiy ichki nizolar va boshqalarga asoslangan turli xil insoniy tajribalarda aks ettirilgan sub'yektiv hodisa.

Ilmiy adabiyotlarda muloqotdagi qiyinchilik tushunchasining tor va keng ma'noda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir [5].

Birinchi holatda, muloqotdagi qiyinchilik - bu hamkorlar va jamoalarni xulq-atvorlarining buzg'unchi o'zgarishlariga, uzluksiz va uzluksiz bo'lmagan aloqalarga (muloqot qilishdan bosh tortishgacha), muloqot darajasining pasayishiga olib keladigan barcha turdagi va aloqa shakllari (shaxslararodan guruhlararogacha), shuningdek, muloqotdagi qiyinchiliklarning sabablarini bilish, kamayishi va ba'zi hollarda yo'qolishi, yuzaga kelgan qiyinchiliklardan mustaqil ravishda chiqishga urinishlar, har qanday muloqot holatiga tashvishli munosabatni shakllantirishdir.

Ikkinchi holatda, muloqotdagi qiyinchilik - bu shaxslararo muloqot sohasidagi kichik ishqalanish va muvaffaqiyatsizliklar, bunda xavfsizlik, suhbatdoshlar o'rtasidagi muloqotlarning uzluksizligi, boshdan kechirilgan qiyinchiliklardan ma'lum darajada xabardorlik kuzatiladi; muloqot jarayonidagi nuqsonlarni kelib chiqish sabablarini izlash; ijtimoiy-perseptiv, o'zaro muloqotdagi qiyinchiliklarni mustaqil ravishda yengib o'tishga urinishlardan iborat.

V.A.Labunskayaning xulosasiga ko'ra, mazkur tushunchaning ta'rifi "sub'yektiv va ob'yektiv xarakterga ega bo'lgan muloqot jarayonini ham, natijasini ham o'z ichiga oladi" [5].

Ijtimoiy psixologiyada "muloqotdagi qiyinchilik" atamasini tushunishga nisbatan o'ziga xos yondashuvlarga ega bo'lgan bir nechta sohalar aniqlangan.

Psixologiyaning psixoanalitik yo'nalishi kontekstida muloqotdagi qiyinchilik, bola tabiati va unga yaqin odamlar, insonning dunyo bilan munosabatlari tizimida yotadi hamda yetarli darajada amalga oshirilmagan shaxsiy ichki nizolar natijasida yuzaga keladigan keskinlik holati sifatida talqin etiladi. Natijada uning asosiy ijtimoiy ehtiyojlari turli yo'llar orqali qondiriladi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan psixoanaliz kontekstida muloqotdagi qiyinchilik shaxsda salbiy natijalari ijobiylaridan ustun bo'lgan muloqotdir. Bunday muloqotning sub'yekti – boshqa insonlarni mukofotlash qobiliyati rivojlanmagan hamda xatti-harakatlarida ular o'rtasidagi farqni ko'rsatadigan munosabat va qadriyatlar uning sherigi hamda muloqotning haqiqiy natijasiga nisbatan haddan tashqari talablar bilan ajralib turadi (V.A. Labunskaya) [5].

Turli maktablarning izlanishlarda ilgari surilgan muloqotdagi qiyinchilik odatda keng ko‘lamli hodisa sifatida tushuniladi. Natijada ular umidsizlikka tushishi mumkin bo‘lgan, disfunktsiyali, bezovtali, samarasiz, noqulay muloqotga olib kelishi mumkin. Tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, murakkab bo‘lmagan muloqotning xususiyatlari “qulay muloqot” tushunchasining asosida qurilgan. Mazkur masala bo‘yicha adabiyotlar tahlil qilinganda “muloqotdagi qiyinchilik” atamasiga quyidagi hodisalarni: qiyinchilik, to‘siqlar, muvaffaqiyatsizliklar, nizo va boshqalar kiritiladi. Uning muhim xususiyatlariga qiyinchiliklarning jiddiyligi, ularning chuqurligi va muloqot natijalariga ta’sir qilishning jadalligi kiradi.

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, shaxsda muloqotdagi qiyinchiliklarning yuzaga kelishida nutqiy ko‘nikma va malakalarni yetarli darajada shakllanmaganligi, o‘zining mavjud bilimlaridan yetarli darajada foydalana olmasligi hamda atrofdagi insonlar bilan faol munosabatga kirishish imkoniyatini yetarli emasligi natijasida yuzaga kelishi bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бодалев А.А. Психологические трудности общения и их преодоление / А.А. Бодалев, Г.А. Ковалев // Педагогика. – 1992. – № 5, 6. – С. 15 – 25.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. Соч.: В 6 т. Т.2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 381-395.
3. Куницына В.Н. Нарушения, барьеры, трудности межличностного неформального общения / В.Н. Куницына // Актуальные проблемы психологической теории и практики; под ред. А.А. Крылова. – СПб.: Речь, 2005. – С. 56 – 82.
4. Куницына В.Н. Трудности межличностного общения: дисс. ... д-ра психол. наук / В.Н. Куницына. – СПб., 1991. – 358 с.
5. Лабунская В.А. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Лабунская, Ю.А. Менджерицкая, Е.Д. Бреус. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 288 с.
6. Леонтьев А.А. Психология общения: учеб. пособие для студентов вузов. – 5-е изд., – М.: Академия, 2008. – 368 с.
7. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1981. – С. 115-119
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов; под ред. проф. Л.И. Скворцова. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство Мир и Образование», 2010. – 736 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.

TALABA QIZLARDA PSIXIK SALOMATLIK VA DEVIANT XULQ-ATVOR MUAMMOSINING NAZARIY TAXLILI

Xasanova Mashxura Abduvalievna.

Toshkent davlat tibbiyot universitetining

Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat boshqarma boshlig'i

Anotoratsiya. Psixik salomatlik eng jiddiy muammolardan biridir. Ushbu muammoning ko'p qirraliligi va uni tadqiq etish uchun yondashuvlarning xilma-xilligi hali ham aniq ta'rif berishga, psixik sog'liqning tarkibiy qismlarini ajratishga imkon bermaydi. Maqolada psixik salomatlik mezonlarini anglash uchun turli xil yondashuvlar izohlanadi, psixik salomatlik va deviant axloqning o'zaro bog'liqligini ochib beradi.

Kalit so'zlar: psixik salomatlik, psixik salomatlik mezonlari, shaxs xususiyatlari va emotsional nazorat, deviant axloq.

Annotation. Psychological health is one of the most acute problems. The multidimensionality of this phenomenon and the diversity of approaches to its study still do not allow to give a specific definition, to distinguish the components of psychological health. The article sets out various approaches to understanding the category of “psychological health”, reveals the relationship of mental health and deviant vision.

Keywords: psychological health, criteria for psychological health, individual model of psychological health, properties and emotional control of the individual, deviant obedience.

Аннотация. Психическое здоровье одна из наиболее остро обсуждаемых проблем. Многомерность этого явления и разноплановость подходов к его изучению до сих пор не позволяют дать конкретного определения, выделить составляющие психологического здоровья. В статье излагаются различные подходы к пониманию категории «психическое здоровье», раскрывается взаимосвязь психического здоровья и девиантного поведения.

Ключевые слова: психическое здоровье, критерии психического здоровья, индивидуальная модель психологического здоровья, свойства и эмоциональный контроль личности, девиантное поведение.

KIRISH. Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar natijasida dunyoqarash ideallarining o'zgarishi sharoitida, bir tomondan, milliy identifikatsiyani saqlab qolish, ikkinchi tomondan esa har bir O'zbekiston fuqarosining shaxsiy salohiyatini faollashtirishning eng muhim ilmiy-nazariy sharti — kelajakka doir mazmunli va strategik g'oyalarni shakllantirishdan iboratdir. Talabalarining psixik salomatligiga ta'sir etuvchi va

ular da deviant axloq shakllanishiga olib kelayotgan omillar ko‘payib barmoqda. Masalan, talabalarda texnologiyadan foydalanish madaniyatini shakllantirish, undan oqilona va me‘yorda foydalanishni rag‘batlantirish insonning salomatligi va faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAXLILI.

XX asr oxirida Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti sog‘liq muammosining aniq kompleks xarakterga ega ekanligini ta’kidladi, ya’ni uni o‘rganishda psixologiya va pedagogika kabi ko‘plab fanlar ishtirok etadi. Sog‘liq uch asosiy turda ko‘riladi:

- «Jismoniy sog‘liq (organizmda o‘z-o‘zini boshqarishning rivojlanishi, fiziologik jarayonlarning muvofiqligi, muhitga maksimal moslashuv);
- Psixik sog‘liq (inson hayotining strategiyasi, shaxsning muhit ustidan hukmronligi darajasi);
- Ijtimoiy sog‘liq (mehnat qobiliyati, ijtimoiy faollik, dunyo bilan faol, harakatga tayyor munosabat).

Psixik salomatlik masalalari bilan Rossiyada va chet elda mutaxassislar shug‘ullangan bo‘lib, bu yangi ilmiy yondashuvlarning yuzaga kelishiga zamin bo‘ldi:

- ehtiyoj- qadriyatli va tibbiy psixologik yondashuvlar (A. Maslow, E. Fromm);
- ekzistensial-analitik yondashuv (V. Frankl);
- ijtimoiy-madaniy yondashuv (K. Horney);
- epigenetik yondashuv (E. Erikson);
- darajaviy yondashuv (B.S. Bratus).

Psixik sog‘liq muammosi bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida turli ilmiy yo‘nalishlar shakllandi:

- psixologiyaning psixodinamika yo‘nalishi (Z. Freud, C. Jung, A. Adler);
- fenomelogik yo‘nalish (K. Rogers);
- insonparvar yo‘nalish (A. Maslow);
- ijtimoiy madaniy yondashuv (E. Fromm, K. Horney, E. Erikson).

V.V. Bechtere v, psixologiyada xulq-atvor nazariyasini ishlab chiqqan olim, inson o‘z xulq-atvorini nazorat qilish va boshqarish imkoniyatiga ega ekanligini ta’kidlagan. U insonning individual psixologik tuzilmasiga rioya qilish bilan, sog‘liq uchta faoliyat darajasida — biologik, psixologik va ijtimoiy — faoliyat yuritishini ta’kidladi. U inson sog‘lig‘ining bu uchta darajasining o‘zaro bog‘liqligini asrlar davomida olimlar o‘rganib kelganini, hozirgi zamonda ayniqsa muhim bo‘lib qolayotganini ta’kidladi. S.C. Korsakov esa, sog‘lom inson — bu jismoniy va psixik sog‘liqning muvofiqligini anglatadi, degan fikrni ilgari surdi. Bu muvofiqlik inson sog‘liqining holatini ko‘rsatadi. U psixik sog‘liqni shakllantirishga ta’sir qiluvchi omillarni belgiladi:

- irsiy omil,
- tuxumdonlar sharoiti omili,
- ona homiladorlik davridagi sog‘liq holati omili,

- bolalar rivojlanish omillari,
- bolalarni to‘g‘ri tarbiyalash omili,
- jinsiy rivojlanish davridagi buzilishlarni oldini olish omili.

V.N. Myasishchev insonni organizmini va shaxsning yagona birligi sifatida tushundi. U inson psixik sog‘lig‘i masalasini kompensatsiya qilingan, o‘chirilgan va lateHT tarzda kechayotgan chegaraviy psixik patologiya shakllarida o‘rganib, buni psixologik diagnostika maxsus usullari bilan aniqlash zarurligini ta’kidlagan. Bunday nozik diagnostika nafaqat somatik, balki psixik kasalliklarni aniqlash uchun ham zarur, deb hisoblagan. Keyinchalik, XX asr oxirida rossiyalik olimlar faqat psixik sog‘liqni o‘rganish inson sog‘ligining butunligini ilmiy tushunchasi sifatida etarli emasligini angladilar. Shu sababli, I.V. Dubrovina yangi atama — «psixologik sog‘liq»ni kiritdi. Uning fikricha, psixik sog‘liqni o‘rganishda uning psixologik jihatlarini hisobga olish muhimdir. Bu shaxsning xususiyatlarini, stressga chidamliligini, ijtimoiy moslashuvini, o‘z-o‘zini amalga oshirishini o‘z ichiga oladi,

bu insonning shaxsiyligini ta’kidlaydi. Rossiyada oliy pedagogik ta’limda psixik sog‘liq muammosi va uning psixologik sog‘liq bilan bog‘liqligi bo‘yicha uzoq davom etgan tadqiqotlar uchun asoslar shakllandi:

- psixologik sog‘liqni ilmiy kategoriya sifatida belgilash;
- psixologik sog‘liq tushunchasining tarix davomida shakllanishi;
- talabalarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida psixik sog‘liq muammosining samarali rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni aniqlash.

A.V. Petrovsky va M.G. Yaroshevsky, psixologik sog‘liqni buzadigan holatlar bo‘lmasa, insonni psixologik jihatdan sog‘lom deb hisoblash mumkinligini ta’kidlaganlar. V.E. Pakhaliyan va R.M. Khusainova psixik sog‘liqni «ichki sub’ektiv farovonlik holati» sifatida belgilashgan. Shaxsning ruhi va psixik sog‘liqdagi o‘rni haqida L.D. Demina ta’kidlashicha, bu shaxsiy tanlovlar va shaxsiy mas’uliyat uchun asos bo‘ladigan holatdir. I.M. Shcherbakova psixologik sog‘liqni insonning ruhiyati bilan bog‘laydi. U inson ruhiy jihatdan chuqurroq bo‘lsa, o‘ziga, hayotga va sog‘liqga nisbatan ko‘proq ongli bo‘ladi, deb hisoblaydi. V.I. Slobodchikov va A.V. Shuvalov psixik sog‘liqning asosini yoshga mos keladigan ontogenez rivojlanishida ko‘rishadi. Ular buni har bir inson uchun ma’lum yosh davrida va muhit sharoitida eng yaxshi imkoniyat sifatida belgilashadi.

Shuningdek, rivojlanish me’yori orqali psixik sog‘liqni N.N. Kolotij, M.S. Myshkina kabi olimlar ham tahlil qiladilar. N.N. Kolotij, psixik sog‘liq — bu har bir yoshda insonning psixik rivojlanishining sifatli «ko‘rsatkichi» deb hisoblaydi. U psixik rivojlanish sifatini «shaxsning psixologik farovonlik darajasi va uning shaxsiy rivojlanish xususiyatlari» tarzida tushunadi va bu «shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, ijtimoiy aloqalar, o‘z-o‘zini boshqarish va rivojlantirish jarayonlari, ehtiyojlarni amalga oshirish» bilan ifodalanadi.

T.V. Bashkireva psixik sog‘liqning insonni muhitga moslashishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi, bu shaxs va jamiyat o‘rtasida muvofiqlikni ta’minlaydi. O.V. Zavgorodnaya psixik sog‘liqning holati ichki va tashqi jarayonlar bilan aloqada bo‘lishi,

hayotda o‘zini ifoda eta olish va amaliyotda muhim ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. E.R. Kalitievskaya psixik sog‘liqni «mustaqil sub’ekt sifatida faoliyat yuritish imkonini beradigan» holat sifatida tasvirlaydi. V.N. Konovalchuk psixik sog‘liqni tizimli psixika shakli sifatida ko‘rib, har qanday disfunksiya yoki psixologik himoyalar kelib chiqishi psixik sog‘liqning buzilishiga olib kelishi mumkinligini ta’kidlaydi. V.N. Konovalchuk fikriga qo‘shilib, M.G. Ivanov psixik sog‘liqning barqaror va o‘zgaruvchan (ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik va shaxsning intellektual-xususiyatlari) ko‘rsatkichlarini ajratdi. Ular psixik sog‘liqning 3 turini belgiladilar. Akmeologik manbadan psixik sog‘liq muammosini o‘rganishda, M.V. Khvatova uning o‘zgaruvchan va doimiy xususiyatlarini aniqladi. O‘zgaruvchan xususiyatlar — bu «shaxsiy talablar, maqsadlar tizimi, faoliyatdagi erishish, o‘z-o‘zini baholash» va doimiy xususiyatlar — «shaxsning mahsuldorligi, ijtimoiyligi, shaxsiy rivojlanishga intilishidir».

Talabalik davri emotsional reaksiyalarning va emotsional holatlarni differensiyasasi, hamda o‘zini-o‘zi nazorat qilish va o‘zini-o‘zi boshqarishni ortishi tavsiflanadi. Biz yaxshi bilamizki, doimiy stress, xavotirlanish ham talabalarning psixik salomatligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Doimiy tashvish hissi talabalarning psixologik holatiga salbiy ta’sir qiladi, takroran tashvish stressli holatga aylanadi va bu ta’lim faoliyati va talabalar hayotida yuqori o‘rinni egallaydi. Xavotir va tashvishlar natijasida paydo bo‘lgan tashvish tufayli talabalarning aqliy va jismoniy sog‘lig‘i juda ko‘p azob chekishi mumkin. Shunday qilib, u imtihonlarga yaxshi tayyorgarlik ko‘rolmaydi va uni imtihonda ishlatish uchun kerakli ma’lumotlarni o‘zlashtira olmaydi. Har xil hissiy tajribalar insonda tashvish va qo‘rquv holatlari orqali namoyon bo‘lishi mumkin va bu holat insonning ruhiy salomatligi va etukligiga ta’sir qilishi mumkin. Ta’limdagi qiynchiliklardan quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- ta’lim faoliyatlarining elementlari va ko‘nikmalarining hozirgi holda bo‘lmashligi;
- o‘rganish motivatsiyasining shakllanmaganligi;
- xulq-atvorni voliyuntariy ravishda nazorat qilish qobiliyatining yo‘qligi;
- oliygox hayoti ritmining talablariga moslashishda qiyinchiliklar.

M.V.Khvatova psixik sog‘liqni rivojlantiruvchi omillarni aniqladi: «faoliyatga asoslangan, institutional, ijtimoiy, o‘zaro shaxsiy, ichki shaxsiy» va psixik resursni rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqdi. O.V.Khuklaeva, psixik sog‘liq va uning korrigatsiyasi muammosi bilan shug‘ullanar ekan, «aksiologik, instrumentaliy-texnologik, ehtiyoj-motivatsion, rivojlanish va ijtimoiy-madaniy komponentlardan iborat» umumiy model taklif qildi. S.A. Panchenko, o‘smir yoshdagi psixik sog‘liq buzilishlarining sababi sifatida, ularning yoshga oid ehtiyojlar bilan muvofiqlikdagi qarama-qarshilik va ijtimoiylashish muammolari bilan bog‘liqligini ta’kidlagan. Psixik sog‘liqni saqlash uchun muhim shart — tolerantlikni rivojlantirish, «O‘z» tasvirining yaxlitligini saqlash va psixik barqarorlikni ta’minlashdir. Shuning uchun, Panchenko psixik sog‘liqni saqlash uchun model va dastur ishlab chiqdi va uning mezonlarini belgiladi. N.P. Babakova ham psixik nosog‘lomlikning mezonlarini belgiladi: ular xavotir, agressiya, dushmanlik, yomon holat, faoliyat yetishmasligi, kayfiyat pasayishi va noto‘g‘ri o‘z-o‘zini baholash bilan ifodalanadi. U bu mezonlarni kamaytirishga

yordam beradigan ikki bosqichli to‘liq texnologiya ishlab chiqdi. V.V.Kudryashova pedagogik kolleжда psixik xizmat modelini ishlab chiqdi, bu talabalar psixik sog‘lig‘ini yoshga mos keladigan psixik yangiliklar shakllanishi orqali ijobiy rivojlanishini ta‘minlaydi. A.V.Medvedev shaxsning o‘z-o‘zini amalga oshirishini konstruktiv omil sifatida va ijtimoiy va professional xavotirlarni esa psixik sog‘liq rivojlanishining destruktiv omili sifatida belgiladi. A.S. Oksanich, psixik sog‘liqni rivojlantirish uchun ijtimoiy-psixologik treningni taklif qildi, bu esa psixik sog‘liqni rivojlantirish uchun muammo yechishga qaratilgan mashqlarni o‘z ichiga oladi. Uning tavsiyalariga ko‘ra, ehtiyojlar va qadriyatlarni anglash, ijtimoiy faollikni rivojlantirish va ijobiy o‘z-o‘zini amalga oshirish uchun mashqlar ishlatiladi.

Hozirgi vaqtda psixik sog‘liq muammosi juda chuqur o‘rganilmoqda, bu zamon talablari bilan bog‘liq. Bu ilmiy muammo bo‘yicha tadqiqotlar bilan juda ko‘p olimlar shug‘ullangan. I.V.Dubrovina psixik sog‘liqni — yuqori psixik funktsiyalar, jarayonlar, mexanizmlar va shaxs va individuallik rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan, tibbiy sog‘liq bilan taqqoslab, ta‘rif berdi. Shaxsiyat tushunchasi turli fanlar tomonidan turlicha tushuntiriladi. Falsafa va pedagogika shaxsiyatni har bir insonning o‘ziga xosligi, noyoblighi sifatida ko‘radi. Falsafiy ilmiy bilimlar shaxsiyatni shaxs sifatida tushunadi. Shu bilan, «shaxs» va «shaxsiyat» tushunchalari o‘xshash bo‘lib, ularni G.M. Gak, L.A. Zelenov, M.S. Kagan, I.S. Kon, D.G. Laurent, N.K. Mikhaylovskiy, I.I. Rezvitskiy, V.P. Tugarinov, Yu.Habermas va boshqalar o‘rgangan. Boshqa olimlar (B.G. Ananiev, O.S. Grebinyuk, V.S. Merlin, V.V. Pechenkov, S.L. Rubinshteyn, V.M. Rusalov va boshqalar) «shaxsiyat» tushunchasini boshqacha talqin qiladilar. Ular shaxsiyat — bu insonning ko‘p komponentali tuzilmasi bo‘lib, unda yetti psixik soha birlashtiriladi: «intellektual, motivatsion, iroda, emotsional, predmetliy-amaliy, ekzistensial va o‘z-o‘zini boshqarish» sohalari.

I.V. Dubrovina ta‘kidlaganidek, shaxsiyat — bu psixik sog‘liqning muhim qismi, va bu bizning tadqiqotimiz uchun asos bo‘ladi. T.B. Grebinyuk, pedagog mutaxassisning shaxsiyatini shakllantirish masalasiga doir izlanishida, «shaxsiyat—sohalarining dissonansiyasi bilan xarakterlanadi» degan fikrni ilgari surdi. U rus oliy o‘quv yurtlarida ko‘proq intellektual soha rivojlanishiga e‘tibor qaratilishini, ekzistensial, emotsional sohalar va o‘z-o‘zini rivojlantirish imkoniyatlarining zaifligini ta‘kidladi. Bu esa insonda o‘z-o‘ziga ishonchsizlik, noto‘g‘ri o‘z bahosi va boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, shaxsiyatda o‘z-o‘zini boshqarish sohasining zaifligi, o‘z emotsional va kognitiv holatlarini nazorat qilish qobiliyatining pastligi, ayniqsa muhimdir.

XULOSA. Ushbu muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarining nazariy taxlili bo‘yicha aytish mumkinki, deyarli barcha olimlar shaxsning psixik salomatlik darajasi va adekvat xulq-atvor, o‘zini o‘zi anglashi, jamiyatga moslashishi, ijobiy shaxslararo munosabatlar o‘rnata olishi, hayotda o‘z o‘rnini topa olishi, o‘zini - o‘zi boshqarish, o‘z emotsional va kognitiv holatlarini nazorat qilish qobiliyatining rivojlanganligi o‘rtasida korrelyatsion aloqa borligini aniqlaganlar. Shunday qilib, talabalaba qizlarda psixik salomatlik va deviant axloq shakllanishi muammosi dolzarblashib bormoqda. Chunki, har bir qiz bo‘lajak ona, psixik

sog‘lom millat tarbiyachisidir. Talaba qizlarda psixik salomat muammolari va uning oqibatlarini erta aniqlash, psixoprofilaktika qilish va bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish kechiktirib bo‘lmaydigan o‘ta muhim masaladir. Ta‘lim tizimida har bir talabada muammolarni topish, ularning psixik salomatligini ta‘minlash va maqsadga erishish uchun asl usullarini topish uchun shart-sharoitlar bilan ta‘minlagan holda, o‘quv jarayonini tashkil etish vazifasi turibdi.

ADABIYOTLAR

1. Бабакова Н.П. Особенности коррекции психологического здоровья в юношеском возрасте / Н.П. Бабакова. - Ростов н/Д, 2007. – 196 с.

1. Безуглая Т.И. Педагогические условия обеспечения психологического здоровья при подготовке детей к школе. дис. ... канд. пед. наук. Калининград: КГУ, 2000. – 210 с.

3. Иванова М.Б. Структурные, функциональные и динамические характеристики психологического здоровья личности: дис. ... канд. психол. наук / М.Б. Иванова. - Кемерово, 2010. - 242 с

4. Коновальчук В.Н. Теория вариативного развивающего начального образования с позиции аксиологического подхода / В.Н. Коновальчук // Образование. Наука. Инновации. Южное измерение. - 2007. -№ 1. - С. 20-24.

5. Кудряшова В.В. Обеспечение психологического здоровья студентов средствами психологической службы педагогического колледжа: дис. ... канд. психол. наук / В.В. Кудряшова. - Ростов н/Д, 1999. - 185 с.

6. Медведев А.В. Самоактуализация как фактор сохранения психического здоровья студентов вуза / А.В. Медведев, Л.Б. Кузнецова // Вестник Поморского университета. - 2010. - № 1. - С. 117-124.

7. Мышкина М.С. Состояние психологического здоровья детей дошкольного возраста в условиях вариативной образовательной среды / Т.Н. Ключева, М.С. Мышкина, В.Э. Пахальян // Прикладная психология. - 2001. - № 2.

8. Оксанич С.И. Психолого-педагогические условия сохранения и поддержания психологического здоровья студентов медицинского колледжа: дис. ... канд. психол. наук / С. И. Оксанич. - Самара, 2007. - 221 с.

9. Панченко С.А. Развитие толерантности как условие сохранения психологического здоровья подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Ставрополь, 2007. - 24 с.

10. Abdivaliyeva, A. N., & Qizi, B. X. R. (2023). PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ANXIETY IN MEDICAL STUDENTS. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 13, 71-75.

11. Abdivaliyeva, A. N., & Azim, O. (2024). PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ANXIETY IN STUDENTS. International Journal of Advance Scientific Research, 4(03), 25-29.

12. Abdivaliyeva, A. N. (2023). PSYCHOLOGICAL CAUSES OF EMOTIONAL PROBLEMS IN SCHOOLCHILDREN. International Journal of Advance Scientific Research, 3(09), 85-89.

13. Abdivaliyeva, A. N., & Kamola, E. (2025). Conditions for Thinking and Independent Thinking in Students. International Journal of Advance Scientific Research, 5(01), 20-25.

14. Аскарова, Н. А., & Кобулходжаев, Ё. Э. (2016). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ КАК СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ ТРЕВОЖНОСТИ СТУДЕНТОВ. The edition is included into Russian Science Citation Index, 74.

VOLEYBOLCHI QIZLARLARNING JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASI VA XUSUSIYATLARI

Odilova Feruzaxon Valijon qizi

Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti

Tayanch doktoranti

E-mail: oferuza872@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda voleybolchi qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajalari va xususiyatlari o'rganilib, asosiy e'tibor kuch, chaqqonlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va muvofiqlashtirishga qaratilgan. Standartlashtirilgan test va qiyosiy tahlil orqali tadqiqot optimal ishlash uchun zarur bo'lgan asosiy jismoniy xususiyatlarni aniqlaydi. Topilmalar o'yin pozitsiyalari va mashg'ulot tajribasiga asoslangan jismoniy tayyorgarlikdagi farqlarni ta'kidlaydi. Natijalar ayol voleybolchilarning ehtiyojlariga moslashtirilgan maxsus o'quv dasturlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Kalit so'zlar. Voleybol, jismoniy tayyorgarlik, kuch, chaqqonlik, chidamlilik, moslashuvchanlik, ayol sportchilar.

Аннотация: В этом исследовании изучаются уровни физической подготовки и характеристики волейболисток-девушек, уделяя особое внимание силе, ловкости, выносливости, гибкости и координации. С помощью стандартизированного тестирования и сравнительного анализа исследование выявляет ключевые физические характеристики, необходимые для оптимальной производительности. Результаты подчеркивают различия в физической подготовке в зависимости от игровых позиций и опыта тренировок. Результаты способствуют разработке специализированных программ тренировок, адаптированных к потребностям волейболисток. **Ключевые слова.** Волейбол, физическая подготовка, сила, ловкость, выносливость, гибкость, спортсменки.

Abstract: This study examines the physical preparation levels and characteristics of girls' volleyball players, focusing on strength, agility, endurance, flexibility, and coordination. Through standardized testing and comparative analysis, the research identifies key physical attributes required for optimal performance. The findings highlight differences in physical preparedness based on playing positions and training experience. The results contribute to the development of specialized training programs tailored to the needs of female volleyball players.

Key words. Volleyball, physical preparation, strength, agility, endurance, flexibility, female athletes.

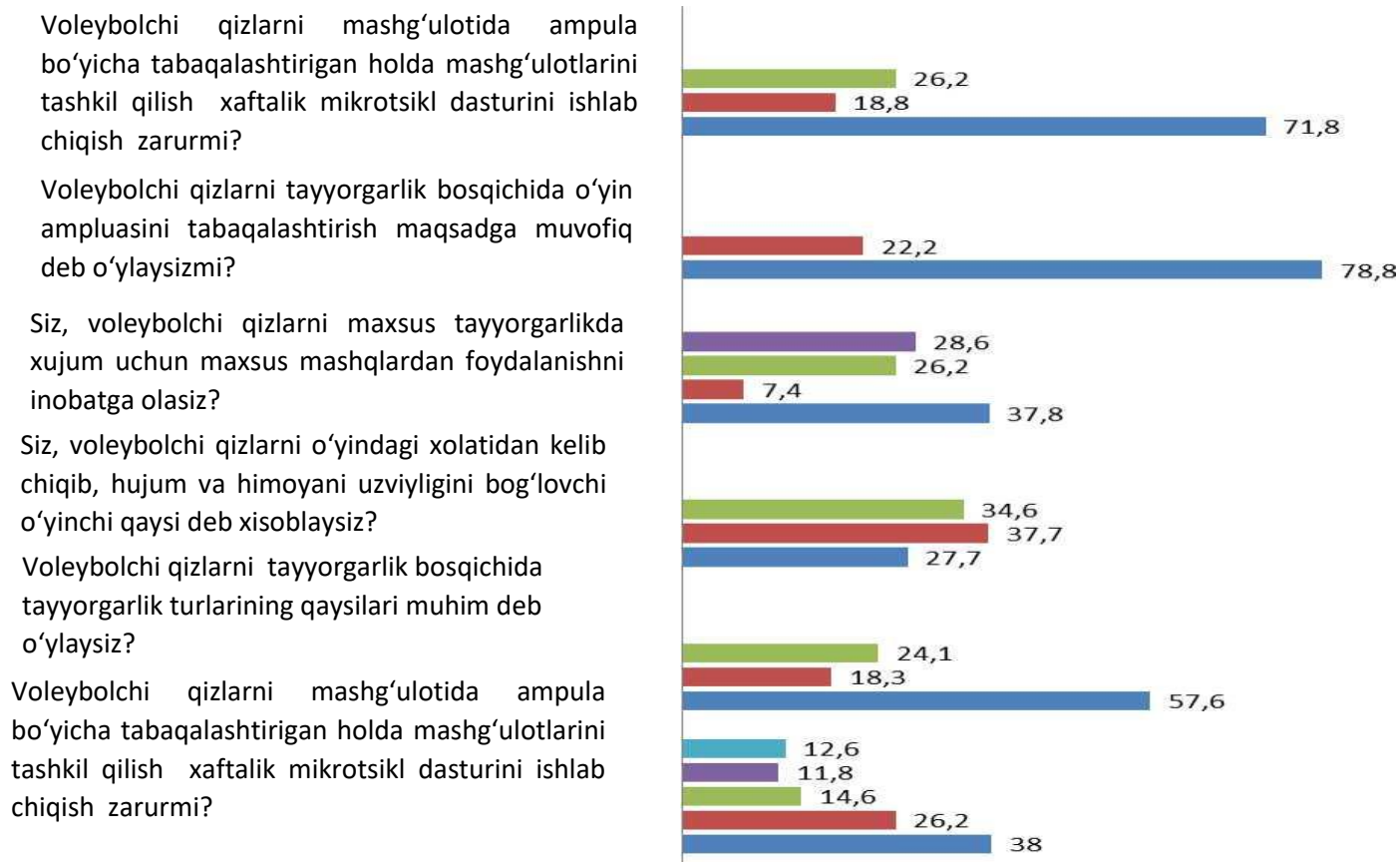
Ushbu bo‘limda voleybolchi qizlarni o‘yin ampluasi bo‘yicha jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivijlanish darajalari o‘rganiladi. Tadqiqot oldidan voleybolchi qizlarda aniqlangan jismoniy ishchanlik qobiliyatlari va yetakchi harakat sifatlarini rivojlanish darajasining natijalari asosida nazorat va tajriba guruhlari bo‘yicha ko‘rib chiqildi:

Tadqiqotlarga voleybolchi qizlarni jalb qilish bilan turli o‘yin ampluasiga (hujumchi, to‘p uzatuvchi va “libero”) ega voleybolchi qizlarni jismoniy tayyorgarlik xususiyatlari o‘rganib chiqildi. Tadqiqotlar jarayonida jismoniy rivojlanish ko‘rsatkichlari (tana uzunligi va og‘irligi), umumiy jismoniy ishchanlik qobiliyatlari ko‘rsatkichlari va aerob mahsuldorlik (PWC_{170} va MKU), egiluvchanlik (oldinga egilish (OE) ko‘rsatkichlari, o‘ng va chap panja kuchi (Fnp. va Klev), tezkor-kuch imkoniyatlari (to‘ldirma to‘pni uloqtirish-TTU), Abalakov bo‘yicha yuqoriga sakrash (A.b.Y.S.), yugurib kelib uzunlikka sakrash (US), tezkorlik (“Archa simon” yugurish, 9 m.ga yugurish, harakat reaksiyasi vaqti (HRV)), tezkor chidamkorlik (3x10m.ga mokisimon yugurish), koordinatsion qobiliyatlari (harakatlanayotgan obyektga reaksiya - HOR) ko‘rsatkichlari va vegetativ tizimlar holati (tinch holatda yurak qisqarish chastotasi - th.YQS), nafas olishda va nafas chiqarishda nafasni ushlab turish (noNU va nchnU), o‘pkaning tiriklik sig‘imi(O‘TS) ko‘rsatkichlari baholandi.

Bundan tashqari, quyidagi test natijalari bo‘yicha maxsus tayyorgarlik darajasi aniqlandi: podachadan urilgan to‘pni (TO‘K 6-3) 6-zonada qabul qilib, 3- zonaga uzatish va to‘pni qabul qilish, 3-zonadan 4-zonaga ikkinchi uzatish (3-4 IU) va 1-6-5-zonalarga to‘pni o‘yinga kiritish kabi maxsus mashqlar majmuasidan foydalanildi (1-6-5 ZTO‘K).

Voleybolchi qizlarni mashg‘ulot jarayonini tashkil qilish amaliyotida o‘quv mashg‘ulotda amplua bo‘yicha tabaqalashtirilagan mashg‘ulot faoligini oshirishda to‘sqinlik qilayotgan omillarni bartaraf etishda ilg‘or tajribaga ega kamida 5 yil ish stajiga ega bo‘lgan voleybol bo‘yicha trenirlikda faoliyat olib boradigan 28 nafar murabbiylarida so‘rovnoma o‘tkazildi (3.1-rasmga qarang).

3.1.-rasm. Murabbiylaridan o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari

1-savol. Voleybolchi qizlarni mashg‘ulotida ampula bo‘yicha tabaqalashtirigan holda mashg‘ulotlarini tashkil qilish haftalik mikrotsikl dasturini ishlab chiqish zarurmi? degan savolga 26,2% “Ha”, 18,8% “Yo‘q”, 71,8% “Juda muhim” deb javob berganlar.

2-savol. Voleybolchi qizlarni tayyorgarlik bosqichida o‘yin ampuasini tabaqalashtirish maqsadga muvofiq deb o‘ylaysizmi? degan savolga 78,8% “Ha” deb, 22,2% “Yo‘q” deb javob berganlar.

3-savol. Siz, voleybolchi qizlarni maxsus tayyorgarlikda xujum uchun maxsus mashqlardan foydalanishni inobatga olasiz? degan savolga 37,8% texnik tayyorgarligini, 7,4% taktik tayyorgarligini, 26,2% jismoniy tayyorgarligini, 28,6 % jismoniy rivojlanishini deb javob berdilar.

4-savol. Voleybolchi qizlarni tayyorgarlik bosqichida tayyorgarlik turlarining qaysilari muhim deb o‘ylaysiz? degan savolga Hujumchi 27,7%, To‘p uzatuvchi 37,7%, Libero 34,6% deb javob berganlar.

5-savol. Voleybolchi qizlarni tayyorgarlik bosqichida tayyorgarlik turlarining qaysilari muhim deb o‘ylaysiz? degan savolga 57,6% Maxsus-texnik, 18,3% Umumiy jismoniy, 24,1% Maxsus-jismoniy deb javob berdilar.

6-savol. Voleybolchi qizlarni mashg‘ulotida ampula bo‘yicha tabaqalashtirigan holda mashg‘ulotlarini tashkil qilish haftalik mikrotsikl dasturini ishlab chiqish zarurmi?, degan savolga respondentlar tomonidan quyidagicha javob berilgan 38% ampu bo‘yicha jismoniy

sifatlarni rivojlantirishga yordam beradi, 26.2% maydondagi o‘yinchilarni bajaradigan vazifalari oydinlashadi, 14.6% erta o‘yin amplusini aniqlanadi, 11.8% jismoniy holati yaxshilanadi, 12.6% saralab olishga yordam beradi deb javob berdilar.

So‘rovnoma tahliliga ko‘ra jismoniy tayyorgarlik bosqichida mashg‘ulot jarayonini tashkil qilish amaliyotida voleybolchi qizlarning o‘quv mashg‘ulot guruhida o‘tkazishda hamda amplus bo‘yicha tabaqalashtirilgan mashg‘ulot tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etishini e‘tirof etildi.

Voleybolchi qizlar jismoniy tayyorgarligining tabaqalashtirilgan metodika samaradorligini aniqlash uchun jami tayyorgarlik davrini qamrab olgan pedagogik tajriba tashkil etish, amalga oshirilgan mashg‘ulot jarayonining asosiy vazifasi voleybolchi qizlarini umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirishga qaratilish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Mashg‘ulotlar natijasida o‘yin amplusi bo‘yicha alohida jismoniy yuklamalar belgilash va optimal uyg‘unligini hisobiga tajriba guruhi voleybolchi qizlarining umumiy va maxsus jismoniy ishchanlik qobiliyatlarini hamda jismoniy tayyorgarligini oshirish nazarda tutildi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi voleybolchi qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasi va xususiyatlarini, ularning o‘yin pozitsiyalarini hisobga olgan holda baholashdan iborat. Tadqiqot voleybol ko‘rsatkichiga ta‘sir qiluvchi asosiy jismoniy xususiyatlarni - kuch, tezlik, chidamlilik, moslashuvchanlik va muvofiqlashtirishni aniqlashga qaratilgan. Ushbu omillarni tahlil qilib, tadqiqot sport rivojlanishini optimallashtirish va jarohatlar xavfini kamaytirish uchun maqsadli o‘quv tavsiyalarini ishlab chiqishga intiladi.

voleybolchilarning jismoniy tayyorgarligi (kuch, tezlik, tezlik, egiluvchanlik va oshirish).

- O‘yin amplusiga qarab (setterlar, tashkilot hujumchilar, markaziy bloklovchilar, libero) voleybolchilarning jismoniy mashqlar bilan solishtirish.

- Har bir o‘yin pozitsiyasi uchun optimal natijaga erishish uchun bo‘lgan jismoniy ishlab chiqarish zarur.

- 8 haftalik mashg‘ulot davriga tayyorgarlik ko‘rish mashqlari o‘chirishni tahlil qilish.

- Qizlar-voleybolchilarning individual yordam inobatga olingan holda mashg‘ulot dasturlarini ishlab chiqarish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar berish.

Tadqiq etilayotgan ayrim ko‘rsatkichlar ishonchli o‘zgarmadi. Tadqiqotlarimizda jismoniy tayyorgarlik, masalan, yuqoriga sakrash testlari natijalari farqlar mavjudligi ko‘rish mumkin. Bu esa o‘rganilgan ilmiy - uslubiy adabiyotlarda keltirilgan fiqrlarni isbotlaydi. Egiluvchanlik jismoniy sifatini rivojlanish darajasini bo‘yicha berilgan “Oldinga egilish” testi esa alohida ahamiyatga ega. Nazorat guruhi (**O‘zDJTSUFF**)da bu ko‘rsatkich yuqori bo‘ldi, tajriba guruhi (**AndDU**)da kuzatilayotgan ko‘rsatkich bilan taqaslaganda ishonchsiz bo‘lmaganini alohida ta‘kidlash joiz. Bu albatta, sportchilarning bo‘g‘imlardagi eng katta harakatchanlikni farqi mavjudligini ko‘rsatdi. Bir qator olimlarning fikricha malakali voleybolchilarda egiluvchanlikni jadal rivojlantirish uchun sensitiv davr hisoblanishi ta‘kidlab o‘tilgan.

Shu bilan birga, shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, nazorat guruhi voleybolchilarda kuzatilgan egiluvchanlik darajasi (o‘rtacha $+3,24 \pm 0,39$ sm), maxsus adabiyotlarda keltirilgan ko‘rsatkichlardan biroz kamroq. Tajriba guruhi voleybolchilarda bu ko‘rsatkich o‘rtacha 0.11sm.ni tashkil qiladi. Shuni ham ta’kidlab o‘tish joizki, voleybolchilarning adabiyotlarda keltirilgan va bizning tadqiqotlarimizda qayd etilgan ayrim boshqa ko‘rsatkichlarni qo‘l panjalari kuchi, yugurib kelib uzunlikka sakrash, yuqoriga sakrash, archasimon yugurish qiyoslash ularni biroz past darajasini ko‘rsatdi.

3.7-jadval

Voleybolchi qizlarni tadqiqot boshidagi jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari

Nazorat testlar	Guruhlar						t	P
	Nazorat guruhi (O‘zDJTSUFF) n=29			Tajriba guruhi (AndDU) n=29				
	$\bar{X}$	σ	V	$\bar{X}$	σ	V		
Tana uzunligi, sm	165,13	6,36	8,64	167,98	4,32	6,14	1,50	>0,05
Tana og‘irligi, kg	48,10	2,35	4,88	50,69	2,37	8,67	3,12	<0,01
Oldinga egilish,sm	+3,42	0,39	9,95	+3,31	0,31	9,37	1,22	>0,05
O‘ng qo‘l kuchi, kg	36,84	1,33	7,90	38,31	1,44	7,32	3,97	<0,001
Chap qo‘l kuchi, kg	35,61	1,38	8,84	36,74	1,37	8,18	3,05	< 0,01
3kg. gimnastika to‘ldirma to‘pni uloqtirish metr	8,82	0,37	6, 95	8,86	0,38	6,48	0,50	>0,05
Yuqoriga sakrash,	28,31	1,87	8,78	26,67	1,96	8,28	3,21	<0,01
Yugurib kelib uzunlikka sakrash, sm	310,47	12,49	7,69	309,39	12,59	7,26	3,71	<0,01
“Archasimon” yugurish, sek.	18,87	1,63	5,65	17,47	1,41	5,13	3,90	<0,01
50 m,ga	10,10	0,19	6,31	1,15	0,17	5,92	2,37	<0,05
3x10 m ga mokusimon yugurish, sek.	8,10	1,17	4,66	8,24	1,02	5,13	0,60	>0,05
Harakat reksiya vaqti, sek.	0,217	0,012	5,53	0,218	0,011	5,29	0,50	>0,05
Harakaylanayotgan obyektga reaksiya, sh,b,	1,07	0,24	7,82	1,25	0,23	7,08	3,2	<0,01

Malakali voleybolchi talaba qizlarini **nazorat va tajriba guruhining** tadqiqot boshidagi jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari 3.7-jadvalda keltirilgan.

O‘rganib chiqilgan ko‘rsatkichlarni qiyosiy tahlili quyidagicha xulosa qilishga imkon berdi, nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning tana uzunligi, sm o‘rtacha 165,13 sm.ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning tana uzunligi, sm o‘rtacha 167,98 sm.ni (farqi 2,85 sm.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning tana

og‘irligi, kg. o‘rtacha 48,10 kg.ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning tana og‘irligi kg, o‘rtacha 50,69 kg.ni (farqi 2,59 sm.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning oldinga egilishi, sm. o‘rtacha 3,42 sm.ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning oldinga egilishi, sm. o‘rtacha 3,31 sm.ni (farqi 0,11sm.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘ng qo‘l kuchi, kg. o‘rtacha 36,84 kg.ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘ng qo‘l kuchi, kg. o‘rtacha 38,31 kg.ni (farqi 1,47sm.)ni tashkil etdi.

Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning chap qo‘l kuchi, kg. o‘rtacha 35,61 kg.ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning chap qo‘l kuchi, kg. o‘rtacha 36,74 kg.ni (farqi 1,13sm.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning 3kg.gimnastika to‘ldirma to‘pni uloqtirish, (metr). o‘rtacha 8,82 metrni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning 3kg.gimnastika to‘ldirma to‘pni uloqtirish, (metr).o‘rtacha 8,86 metrni (farqi 0,04 metr)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning Yuqoriga sakrash, sm o‘rtacha 28,31 sm. ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning Yuqoriga sakrash, sm. o‘rtacha 26,67 sm.ni (farqi 1,64 sm)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning yugurib kelib uzunlikka sakrash, sm. o‘rtacha 310,47 sm.ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning yugurib kelib uzunlikka sakrash, o‘rtacha 8,86 sm. ni (farqi 0,04 metr)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning “Archasimon” yugurish, (sek). o‘rtacha 18,87 (sek).ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning “Archasimon” yugurish, (sek) o‘rtacha 17,47 sek.ni (farqi 1,4 sekund)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning 3x10 m ga mokisimon yugurish, (sek). o‘rtacha 8,10 (sek).ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning 3x10 m ga mokisimon yugurish,(sek) o‘rtacha 8,24 sek.ni (farqi 0,14 sekund)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning Harakat reksiya vaqti, (sek). o‘rtacha 0,217 (sek).ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning Harakat reksiya vaqti, sek.o‘rtacha 0,218 sek.ni (farqi 0,001 sekund)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning Harakatlanayotgan obyektga reaksiya, sh,b, o‘rtacha 1,07 (sek).ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning Harakatlanayotgan obyektga reaksiya, sh,b, o‘rtacha 1,25 (sek.)ni (farqi 0,001 sekund)ni tashkil etdi.

Olib borilgan tadqiqotlarda yosh voleybolchilarni PWC₁₇₀, maksimal kislorod iste‘moli, nafasni ushlab turish, nafas olishda, nafasni ushlab turish, nafas chiqarishda, yurak qisqarish soni, o‘pkaning tiriklik sig‘imi bo‘yicha jismoniy ishchanlik qobiliyatlari, aerob mahsuldorlik va organizmni vegetativ vazifalari ko‘rsatkichlarining o‘rtacha kattaligi ikkita yosh guruhlarida bo‘yicha o‘rganildi.

3.8-jadval

Tadqiqot boshida voleybolchilarning jismoniy ishchanlik qobiliyatlari va vegetativ darajasi ko‘rsatkichlari ($\bar{x} \pm \sigma$)

Nazorat testlar	Guruhlar						t	P
	Nazorat guruhi			Tajriba guruhi (AndDU)				
	(O‘zDJTSUFF)			n=29				
	$\bar{X}$	σ	V	$\bar{X}$	σ	V		
PWC ₁₇₀ , kg m/daq,	583,43	21,02	10,97	596,13	23,34	10,44	2,25	<0,05
PWC ₁₇₀ /vazn, ml/daq /kg.	13,39	2,22	9,85	14,29	1,94	9,33	1,18	>0,05
Maksimal kislorod istemoli l/daq.	3,57	0,24	11,79	3,42	0,27	11,16	2,58	<0,05
Maksimal kislorod istemoli /vazn, ml/daq /kg.	63,52	5,79	10,82	66,89	4,87	10,17	2,41	<0,05
Nafasni ushlab turish, nafas olishda, (sek)	42,90	1,06	11,84	43,39	1,73	11,16	1,37	>0,05
Nafasni ushlab turish, nafas chiqarishda, (sek)	31,78	2,89	12,69	32,89	3,02	12,13	1,42	>0,05
Yurak qisqarish soni, zarb/daq,	71,32	6,79	9,94	68,37	5,79	9,14	1,79	>0,05
O‘pkaning tiriklik sig‘imi, ml	3100,1	258,9	10,79	3329,01	296,8	10,14	3,13	<0,01

Yuqorida jadvalda keltirilgan jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari, o‘rganib chiqilgan ko‘rsatkichlarni qiyosiy tahlili quyidagicha xulosa qilishga imkon berdi, nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning PWC₁₇₀, kg m/daq, o‘rtacha 583,43 kg m/daq. ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘rtacha 596,13 kg m/daq, (farqi 12,7 daq.)ni tashkil etdi, $P < 0.05$. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning PWC₁₇₀ /vazn, ml/daq/kg. o‘rtacha 13.39 ml/daq/kg. ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘rtacha 14.29 ml/daq /kg. (farqi 0,9 ml/ daq/kg.)ni farqi aniqlandi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning nafasni ushlab turish, nafas olishda, (sek) o‘rtacha 42.90 sek. ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘rtacha 43.39 sek. (farqi 0,49 sek.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning nafasni ushlab turish, nafas chiqarishda, (sek) o‘rtacha 31.78 sek. ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘rtacha 32.89 sek. (farqi 1,11 sek.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning yurak qisqarish soni, zarb/daq, o‘rtacha 71,32 zarb/daq. ni, tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘rtacha 68.37 zarb/daq. (farqi 1,11 sek.)ni tashkil etdi. Nazorat guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘pkaning tiriklik sig‘imi, ml o‘rtacha 3100.1 ml, ni tajriba guruhi malakali voleybolchi talaba qizlarning o‘rtacha 3329.01 ml. (farqi 228,91 ml.)ni tashkil etdi.

Ushbu tadqiqot qiz voleybolchilarning o'yin pozitsiyalariga qarab turli xil jismoniy xususiyatlarini ta'kidlaydi. Topilmalar optimal ishlash uchun jismoniy zarur atributlarni ishlab chiqish uchun maqsadli o'quv dasturlari zarurligini ta'kidlaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar o'yinchilarning rivojlanishini yanada yaxshilash uchun uzoq muddatli mashg'ulotlarga moslashish va jarohatlarning oldini olish strategiyalarini o'rganishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Волков Л.П. Теория и методика детского и юношеского спорта. Киев, Олимпийская литература, 2002. – 294с.;
2. Гераськин, А. А., Бабушкин Г. Д., Денисенко Ю. П. Личность, деятельность и подготовка либеро в волейболе / А.А.Гераськин, Г.Д.Бабушкин, Ю. П. Денисенко // Теория и методика физической культуры. - 2021. - № 4 (66). - С. 49-56.
3. Германов, Г. Н., Цуканова Е. В. Тренировочное задание как первичная единица микроструктуры спортивной тренировки / Г. Н. Германов, Е.В. Цуканова // Учёные записки университета им. П.Ф. Лесгафта. - 2011. - №4. - С. 29-34.
4. Германов, Г.Н., Германова Е. Г., Злобина М. Е. Современные трактовки категории «тренировочное (двигательное) задание» и технологии структурирования тренировочного процесса юных спортсменов / Г.Н.Германов, Е.Г. Германова, М.Е. Злобина // Термины и понятия в сфере физической культуры. СПб, 2007. - С. 62-65.
5. Глухарева, М. Р. Роль координационных способностей в успешном овладении двигательных навыков в волейболе / М. Р. Глухарева // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта. - 2021. - № 11 (201). - С. 95-98.
6. Годик М.А. Физическая подготовка футболистов. М.: Терра-Спорт, 2006. – 272с.;
7. Гончарова, А. В. Повышение надежности защитных действий волейболисток с учётом решения спортивных двигательных задач / А.В.Гончарова // Теория и практика физической культуры. - №12. - 2007. - С.45-49.
8. Григорьев В. А., Григорьева А. Ю. Особенности перемещения волейболиста в групповом блокировании / В. А. Григорьев, А. Ю. Григорьева // Теория и практика физической культуры. - 2016. № 4 - С. 69-70.
9. Губа, Д. В., Родин А. В. Обоснование индивидуальной тактической подготовки квалифицированных спортсменов в игровых видах спорта / Д.В.Губа, А. В. Родин // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2012. - №4. - С. 46.
10. Дашковский Д.А. и др. Оценка эффективности приема подач в различных зонах игровой площадки на примере женского чемпионата по волейболу / Д. А. Дашковский, А. Е. Лопатин, А. А. Прудников, А.Д.Кузнецова // Молодой ученый. - 2022. - № 35 (430). - С. 137-139.
11. Дворников, А. В., Денисова Е. М., Волков Д. А. Факторы, влияющие на эффективность тренировочного процесса в волейболе / А. В. Дворников, Е.М. Денисова,

Д. А. Волков // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2022. - № 1. - С. 23-24.

12. Железняк, Ю. Д., Портнов Ю. М., Савин В. П. Спортивные игры: Совершенствование спортивного мастерства. Учебник, рекомендованный УМО / Ю. Д. Железняк, Ю. М. Портнов, В. П. Савин и др./ М.: Издательский центр «АКАДЕМИЯ», 2012.- 400 с.

13. Злобин, Н. Н. Тумасов Р. С., Ступников О. И. Совершенствование спортивной техники в волейболе и основные проблемы при занятиях этим видом спорта / Н. Н. Злобин, Р. С. Тумасов, О. И. Ступников // Интеллектуальный потенциал общества как драйвер инновационного развития науки: сборник статей Международной научно-практической конференции (28 декабря 2019 г.). - Оренбург, 2019. - С. 146-148.

UDK:796:061:.2/3

ORCID:0009-0000-9731-541X

11-12 YOSHLI FUTBOLCHILARNI KOORDINATSION QOBILYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN MASHQLAR

Amirov Javlonbek Olimjon o‘g‘li

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail:amirovjavlonbek3@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola 11-12 yoshli futbolchilarni jismoniy sifatlarini, koordinatsion qobilyat (muozanat, ritm, reaksiya)larini rivojlantirishga bag‘ishlangan bo‘lib, turli to‘p va to‘psiz mashqlar majmuasi keltirilgan.

Kalit so‘zlar. 11-12 yoshli futbolchilar, koordinatsion qobilyat, jismoniy sifatlar, gimnastika, muozanat, to‘p va to‘psiz mashqlar, tezkorlik.

УПРАЖНЕНИЯ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА РАЗВИТИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ НАВЫКОВ У ФУТБОЛИСТОВ 11-12 ЛЕТ

Аннотация. Статья посвящена развитию физических качеств и координационных способностей (равновесие, ритм, реакция) футболистов 11-12 лет, представлен комплекс разнообразных упражнений с мячом и без мяча.

Ключевые слова: футболисты 11-12 лет, координационные способности, физические качества, гимнастика, равновесие, упражнения с мячом и без мяча, скорость.

EXERCISES AIMING TO DEVELOP COORDINATION SKILLS OF 11-12 YEAR OLD FOOTBALL PLAYERS

Abstract. This article is dedicated to the development of physical qualities and coordination abilities (balance, rhythm, reaction) of 11-12 year old football players, and presents a set of various exercises with and without the ball.

Keywords: 11-12 year old football players, coordination skills, physical qualities, gymnastics, balance, exercises with and without the ball, speed.

KIRISH.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida futbolchilarni jismoniy, texnik, taktik, ruhiy tayyorgarligi va koordinatsion qobilyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ko‘plab keng qamrovli

ilmiy ishlar olib borilmoqda. Mamlakatimizda ham futbolni rivojlantirish yosh futbolchilarni tayyorgarlik darajasi futbol sport turi rivojlangan mamlakatlar sportchilari bilan bahslasha oladigan yoshlarni tayyorlash maqsadida yurtboshimiz va vazirlar mahkamasi tamonidan turli qaror va farmonlar ishlab chiqilib sport vazirligi futbol federatsiyalariga keng imkoniyatlar, shart sharoitlar yaratib berilmoqda. Bunga misol qilib O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi PF-6099-sonli sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi farmoni, Vazirlar mahkamasining 2018-yil 25-oktyabrdagi 864-sonli o‘quvchi va talaba yoshlar o‘rtasida o‘tkaziladigan respublika sport musobaqalari tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risidagi qarorini keltirishimiz mumkin. Bunday berilayotgan imkoniyatlarni samarasi o‘laroq yosh futbolchilarni koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion va interaktiv metodika va mashqlar ishlab chiqib sport amaliyotiga joriy qilinmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

11-12 yoshli futbolchilarni koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha ko‘plab mahalliy va chet el olimlari tadqiqotlar olib borgan mahalliy olimlardan R.I.Nurimov, Sh.T.isayev, A.T.Tolibjonov, M.N.Po‘latov, M.R. Yo‘ldashev, L.Z.Xolmuradov, chet el olimlaridan P.F.Lestgaft, V.I.lyax, N.A.Berntshteyn, L.P.Matveyev, I.A.Kuznetsov kabi olimlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Adabiyotlarni tahlil qilganimizda yetakchi olimlarning tadqiqotlarda aynan 11-12 yoshli futbolchilarni koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishda sportchilarning individual, jismoniy tamonlarini, yoshini hisobga olgan holda turli mashqlar ishlab chiqilmagan. Masalan, P.F. Lesgaft, G.S. Gontcharov, N.A. Bernshteyn, V.I. Lyax va bir qator boshqa olimlar harakat ko‘nikmalarni avtomatlashtirish, harakatning fiziologik va psixologik omillarini chuqur tahlil qilishga e‘tibor qaratishgan. V.I. Lyax va Z. Vitkovskiy futbol mashg‘ulotlari jarayonida 15-25 daqiqalik maxsus koordinatsion blokni kiritish kerakligini, buning natijasida futbolchilarning harakat stereotiplarini mustahkamlash va diqqat jamlanishini yaxshilash mumkinligini ta’kidlashadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Belgilangan vazifalarni hal qilish uchun: Ilmiy uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatish, natijalarni umulashtirish, harakat qobiliyatlarini har tamonlama tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Futbol o‘yinida jismoniy tayyorgarlikning barcha jihatlari muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ulardan biri koordinatsion qobiliyatlar hisoblanadi. Koordinatsion qobiliyatlar futbolchilarni o‘yin va mashg‘ulotlar davomida turli yuzaga keladigan harakatlarni tez va aniq bajarishi, muozanat saqlashi, vaziyatga tez moslashishi, texnik usullarni samarali qo‘llay olishi uchun juda muhimdir. Ayniqsa, 11-12 yosh davri yosh futbolchilar uchun zarur bo‘lib, bu yoshda ular jismoniy va psixomotor rivojlanishining o‘ziga xos bosqichidir. Mazkur davrda bolalarning asab –muskul tizimi jadav rivojlanadi, yangi harakat ko‘nikmalarini egallash va murakkab harakatlarni muofiqlashtirish qobiliyati ortadi.[4] Shunday ekan, ushbu yosh davrida

koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan turli to‘p va to‘psiz mashqlar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqilgan mashqlar turlari juda hilma hildir. Oddiy koordinatsion mashqlar: yerga chizilgan kataklardagi mashqlari, 12 metrga doiralar ichiga sakrab yugurish, belgilangan chiziqlar bo‘ylab muvozanatda yurish va h.k.

Muvozanat saqlash mashqlari: Gimnastika o‘rindig‘ida qaldirg‘och holatda turush, bir oyoqda turib muvozanat saqlash, maxsus platformalarda (masalan, muvozanat doskasi) muvozanatni ushlash, tana holatini boshqarish mashqlari.[6]

Tezkorlik va reaksiyaga doir mashqlar: kutilmagan signalga (hushtak yoki qo‘l ishorasi) javoban turli harakatlarni tez bajarish; masalan, murabbiy ko‘rsatgan rangdagi konusga yugurish yoki keskin to‘xtab boshqa yo‘nalishga burilish.

To‘p bilan bajariladigan koordinatsion mashqlar: Oyoq bilan 10 marta jonglyor qilish, to‘pni yuqoriga tepish, 360 gradusga burilish va yana 10 marta jonglyor qilishda davom etish, tennis to‘pini 10 marta jonglyor qilish va uzatish, driblingda to‘sqinliklardan o‘tish, tor maydonda to‘pni nazorat qilish va uzatish mashqlari (masalan, “sakkizlik” shaklida konuslar orasidan to‘p olib o‘tish).

1-jadval

11-12 yoshli futbolchilarni koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantiruvchi mashqlar majmuasi

T.r	Mashq	Takrorlash soni	Dam olish	Texnik tavsif
1	12 metrga doiralar ichiga sakrab yugurish	3x1	30 s	Narvonning har bir pog‘onasiga navbatma-navbat ikkala oyoq bilan qadam bosib o‘tish; tana muvozanatini saqlash, qo‘llar tabiiy harakatda bo‘lishi lozim.
2	15 metr masofada to‘siqlarni aylanib yugurish	2x4	1 min	5 ta to‘siqni zigzag shaklda tez yugurish, aylanib o‘tish; har bir burilishda tanani moslashtirish, muvozanatni yo‘qotmaslik.
3	G‘imnastika o‘rindig‘ida qaldirg‘och holatda turush	3x20 s (har oyoqda)	30 s	Qo‘llar yon tomonda, bir oyoqda turib muvozanatni ushlash; har bir oyoq belgilangan muddat turib, so‘ng oyoqni almashtirish.
4	15 metr masofadagi raqamlangan to‘pga yugurish	3x5	1 daq	Start holatda turib, murabbiyning hushtagida belgilangan yo‘nalishga 5 m tez yugurish yoki sakrash; har bir signal orasida 5 soniya tanaffus.
5	O‘z joyida 5 marotaba yuqoriga sakrash va 3 marta umbaloq oshish	3x30 s	30 s	Tayyor holatda turib, 5 marotaba yuqoriga sakrash: har bir sakrashda oyoqlar yengil bukilgan holda tushish, nafasni to‘g‘ri chiqarish. Uch marta umbaloq oshishda qo‘llar bilan yerga tayanib tanani aylanma harakatga keltirish (oldinga o‘g‘rilish).
6	Oldinga va orqa umbaloq oshish, 15 metrga tezlashish	2x1 aylana	1 daq	Oldinga (so‘ng orqaga) umbaloq oshishdan darhol keyin 15 metr tez yugurish. Umbaloq vaqtida gavdani ehtiyotkorlik bilan

	bilan yugurish Oldinga va orqa umbaloq oshish, 15 metrga tezlashish bilan yugurish			aylantirish, bo‘yin va belga e‘tibor berish; yugurish qismida maksimal tezlashish.
7	Ko‘zlar yopiq holda chiziqda yurish (qadamlar soni bo‘yicha baholash)	3×20 s	30 s	Ko‘zlar yopiqq holda orqaga yurib, chiziqdan chiqib ketmaslikka harakat qilish; muvozanatni saqlash va koordinatsiyani rivojlantirish. Har bir ishtirokchi bosgan qadamlar soni bo‘yicha baholanadi.
8	11 metrli jarima zarbasini bajarish joyida ko‘zni yumgan holda qo‘llar yelka baravali ko‘tarilgan holda 5 marotaba aylanish va zarba berish	4x1	1 min	5 m masofada joylashgan 3 ta nuqtani to‘p bilan tez aylanib o‘tish, chiziqda jamoadoshga aniq zarba berish. Har bir o‘yinchi ushbu mashqni 4 marta navbatma-navbat bajaradi; zarba berish paytida diqqatni to‘p va qaysi tomonga tepilishini nazorat qilish muhim.
9	To‘pni oyoqlar bilan jonglyor qilish bilan belgilangan	3 daq	1 min	Oyoqlar bilan uzluksiz jonglyor qilish (to‘pni havoga tepib, tushayotgan payti takror zarba berish), shu bilan birga belgilangan masofaga (10-12 m) oshirishni amalga oshirish. Mashq davomida muvozanatni saqlash, harakatlarni aniq bajarishga e‘tibor qaratish lozim. Zarba aniqligi hamda to‘p parvoz yo‘nalishi nazorat qilinadi.
10	Turgan joyida 5 marotaba yuqoriga sakrash 2 marta oldinga umbaloq oshish 11 metrli jarima zarbasini bajarish	2x1	2 daq	O‘yinchi turgan joyida 5 marta yuqoriga sakrab, har safar yengil bukilgan holda tushadi. So‘ng 2 marta oldinga umbaloq oshish (gavdani ehtiyotkorlik bilan aylanirish, bo‘yin va belga e‘tibor berish) bajapiladi. Shundan keyin 11 m masofadan jarima zarbasi bajarish lozim.
11	Oyoq bilan 10 marta jonglyor qilish, to‘pni yuqoriga tepish, 360 gradusga burilish va yana 10 marta jonglyor qilishda davom etish	5x1	30 s	To‘pni oyoq bilan uzluksiz 10 marta tepish (havoga undirish) va shu payt texnikani nazorat qilish. Keyin keskin 360° burilib, muvozanatni saqlagan holda yana 10 marta jonglyor qilishni davom ettirish. Mashq davomida zarbaning kuchi, to‘pning parvoz yo‘nalishi, aylanish paytida muvozanat saqlash ustidan nazorat olib boriladi
12	To‘pni oyoqlar bilan jonglyor qilish bilan belgilangan masofaga borish (10 metr)	2x1	30 s	Maydonning 10×10 m maydonchasida erkin dribling: futbolchilar to‘pni boshqarib turli yo‘nalishda harakatlanadi; vaqti-vaqti bilan to‘xtab, yana boshlaydi. Bu mashq orqali to‘p bilan muomala hissi qayta tiklanadi.
13	Tennis to‘pini 10 marta jonglyor qilish va uzatish	3x30 s	30 s	Maydonning 10×10 m maydonchasida erkin dribling uslubini tennis to‘pi bilan sinab ko‘rish ham mumkin: turli yo‘nalishlarda harakatlanib, to‘pni istalgan payt zarba bilan uzatish va qayta qabul qilish. Bir necha marta takrorlab, to‘p bilan muomala hissini yaxshilashga xizmat qiladi.

14	Oyoq kaftini ustki qismida futbol to‘pini belgilangan masofaga olib borish (10 metr)	5 daq	-	Guruhlarga bo‘linib oddiy estafeta musobaqasi (masalan, to‘siqlar bilan yugurib belgilangan narsaga tegib qaytish) tarzida tashkil etilishi mumkin. Mashg‘ulotga raqobat ruhini qaytaradi, biroq umumiy yuklama yuqori bo‘lib ketmasligiga e‘tibor berish zarur.
15	Futbol to‘pini oyoqda ushlab turish va 360 gradusga burulish	3x1	1 daq	10 m masofada ikki konus atrofida 8 shaklida tez yugurish. Har bir takror maksimal tezlikda, burilishlarda muvozanatni saqlashga e‘tibor qaratiladi. Shu payt to‘p oyoqda ushlab turiladi va 360° burilish harakatlari kiritilishi mumkin (yoki konusni aylanib).

Har bir mashq bo‘yicha metodik ko‘rsatmalar ishlab chiqildi. Mashqlar tavsifida uning maqsadi, bajarilish texnikasi, davomiyligi yoki takrorlar soni, dam olish vaqti va xavfsizlik choralariga alohida urg‘u berildi. Mashqlarni bajarishda to‘g‘ri texnikani saqlash muhimligi doimo nazorat qilinadi. Bolalarga mashqning namunasini ko‘rsatish, tushuntirish va zarur paytda to‘g‘rilash kiritish murabbiy tomonidan nazoratda olib borildi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki biz tamonimizdan ishlab chiqilgan 11-12 yohli futbolchilarni koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirivchi to‘p va to‘psiz bajariladigan mashqlar bosqichma bosqich oddiy mashqlar boshlash murakkabga tamon bajarish lozim. Har bir mashqlarni bajarishdan oldin murabbiy ko‘rsatib berish, tushuntirish va yosh futbolchilar mashqlarni bajarishda yo‘l qoygan xatoliklarni nazorat qilib turush kerak. Chunki bu mashqlarni bajarishda qilingan xatolik, texnik xatoliklar futbolchilarni koordinatsion qobiliyatlarini rivojlanish samaradorligini pasaytirib yuborishi mumkin. Ushbu mashqlarni bajarish orqali 11-12 yoshli futbolchilarni texnik taktik, umumiy jismoniy sifatlarini, psixologik tamonlarini rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akramov R.A. Futbol. T.; O‘zDJTI, 2006. - B. 285-379.
2. Mirzaxodjayev A.T. “Yosh futbolchilarda koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish usullari”. - Toshkent: Olimpiya nashriyoti, 2019. - 245 bet.
3. Баскин, С.Я. Физическое воспитание школьников. Москва: Просвещение, 2018. - 253 с.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учебник для ИФК. М., 1994. - 566 с.
5. Koshbaxtiyev I.A., Nurimov Z.R., Talipdjanov A.I. Futbol nazariyasi va uslubiyoti. – T.: ITA –PRESS. 2012. B. 190-238.
6. Shukurillaev, R. B. Yosh futbolchilarda koordinatsiya qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha innovatsion yondashuvlar. Tashkent: Sport Nashrlari, 2023. - 45-78 b.

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 7-son)

SAN‘ATSHUNOSLIK
ART HISTORY

O‘ZBEK MILLIY MUSIQA SAN‘ATINING TARAQQIYOTI VA YOSHLAR TARBIYASI.

Mamajonova Dildoraxon Abduraxmonovna
Qo‘qon davlat universiteti tayanch doktoranti.
E mail: mamajonovadildoraxon5@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola O‘zbekistonning milliy musiqa san‘ati, ayniqsa maqom va uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni haqida so‘z yuritadi. O‘zbek musiqa madaniyatining tarixiy rivojlanishi, uning zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati va yoshlar orasida maqom san‘ati orqali madaniy merosni saqlashning zaruriyati tahlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, musiqa ta’limining roli, yosh avlodni milliy qadriyatlar bilan tanishtirish va madaniyatni rivojlantirishda musiqa o‘qituvchilarining o‘rni ko‘rib chiqiladi. O‘zbekistonning boy musiqa merosini asrab-avaylash va keng jamoatchilikka yetkazish borasidagi yutuqlar va muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Musiqa san‘ati, maqom, milliy madaniyat, yoshlar tarbiyasi, madaniy meros, musiqa ta’limi, O‘zbekiston, maqom san‘ati, madaniyatni saqlash, tarbiya.

РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА И ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: Данная статья посвящена узбекскому национальному музыкальному искусству, в частности, значению макома в воспитании молодежи. Анализируется историческое развитие узбекской музыкальной культуры, её роль в современном обществе и необходимость сохранения культурного наследия посредством популяризации макомного искусства среди молодого поколения. Также рассматривается роль музыкального образования, значение музыкальных педагогов в приобщении молодежи к национальным ценностям и в развитии культуры. В статье освещаются достижения и проблемы в деле сохранения богатого музыкального наследия Узбекистана и его распространения среди широкой общественности.

Ключевые слова: музыкальное искусство, маком, национальная культура, воспитание молодежи, культурное наследие, музыкальное образование, Узбекистан, макомное искусство, сохранение культуры, воспитание.

THE DEVELOPMENT OF UZBEK NATIONAL MUSICAL ART AND YOUTH EDUCATION

Abstract: This article is devoted to the Uzbek national musical art, particularly to the significance of the *maqom* tradition in the upbringing of youth. It analyzes the historical development of Uzbek musical culture, its importance in contemporary society, and the necessity of preserving cultural heritage through the promotion of *maqom* among the younger generation. The article also discusses the role of music education, the importance of music educators in introducing young people to national values, and their contribution to cultural development. Furthermore, it highlights the achievements and challenges in safeguarding Uzbekistan’s rich musical heritage and disseminating it to the wider public.

Keywords: musical art, *maqom*, national culture, youth education, cultural heritage, music education, Uzbekistan, *maqom* art, cultural preservation, upbringing.

Yurtimiz mustaqillikka yerishgach barcha sohalar qatori san’at va madaniyat jabhalarida tub rivojlanishlar, o‘zgarishlar amalga oshirildi. “...Bizning eng katta boyligimiz – bu xalqimizning ulkan intellektual va ma’naviy salohiyatidir. Bu salohiyatni yaratish va yanada ko‘paytirishda hurmatli ziyolilarimiz – ilm-fan va texnika namoyandalari, birinchi navbatda qadrlı va hurmatli akademiklarimiz, madaniyat, adabiyot va san’at, sport sohalarining vakillari butun vujudini berib, fidokorona mehnat qilayotganlarini biz yaxshi bilamiz va yuksak qadrlaymiz”¹⁴ – degan Yurtboshamizning ma’noli so‘zlari buning isbotidir. Asrlar davomida ulug‘ shoir va olimlar, mohir bastakorlar, xonanda va sozandalarining mashaqatli mehnatlari va fidoyiligi, ijodiy tafakkuri bilan sayqal topib kelayotgan o‘zbek milliy musiqa san’ati nafaqat yurtimiz va Sharq mamlakatlarida, balki dunyo miqyosida katta e’tibor va shuhrat qozongan.

Shu o‘rinda milliy udum va an‘analarimizni tiklash, nomoddiy madaniy merosimizni, tarixiy yodgorliklarimizni, mumtoz musiqiy boyliklarimizni qayta o‘rganib, hayotga qaytarish soha mutaxassislarining asosiy maqsadi bo‘lib kelmoqda. Milliy an‘analarimiz, xalqimizning uzoq tarixiy yo‘lini, uning g‘ururini, ma’naviy boyliklarini va turmush tarzini aks ettirgan qadriyatlar bo‘lib, ular o‘z-o‘zidan jamiyatning barqarorligini ta’minlab kelgan. Bu an‘analar xalqning ko‘p asrlik hayoti davomida shakllanib, qadriyatlar tizimida muhim o‘rin egallagan. An‘analarimiz, o‘z-o‘zidan, faqatgina kelajakni qurish emas, balki xalqning tarixini, madaniyatini, qadriyatlarini saqlab qolish uchun zarur vosita hisoblanadi.

Insoniyat hayotining mazmun-mohiyati va bir qismi ijodiyotning mahsuli tashkil etadi. Qaysi xalqning o‘tmishi uzoq, ma’naviyati boy, nomoddiy madaniy merosi cheksiz ekan, albatta, bu xalqning kelgusi avlodiga g‘ururlansa arzigulik ijod namunalari qoldirilib borilaveradi. O‘zbek xalqining o‘ziga xos tarixi va madaniyati mavjud bo‘lib, u asrlar davomida shakllangan, rivojlangan va bugungi kunda o‘ziga xosligini yo‘qotmasdan, aksincha, yanada boyib bormoqda. Xalqimizning o‘ziga xos udumlari va an‘analari, umuman olganda, butun

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Mirziyoyev Sh. M. – Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlvtini birgalikda barpo etamiz. T., “O‘zbekiston”nashriyoti. 2016-y. 13-b.

dunyo xalqlari orasida ajralib turadi. Har bir urf-odat, har bir qadriyat – bu o‘zining ma’naviy va madaniy boyligini saqlagan o‘zbek xalqining ajralmas qismidir.

Ijod esa, hayotning barcha sohaları singari ulkan olamdir va juda ko‘p tarmoqlarga bo‘linadi. Musiqa san’ati ham mo‘jizakor ijodning estetik jihatlama boy imkoniyatlarga ega bo‘lgan sohalaridan biri desak, yanglishmaymiz. Musiqa nafaqat hissiyotlarni ifoda etish, balki milliy ruhni, tarixni va madaniyatni saqlab qolishning ajralmas qismidir. Musiqa bizni birlashtiradi, bizni bir xalq sifatida tanitadi, bizning an‘analarimizni va udumlarimizni boshqa xalqlarga taqdim etadi. Har bir xalqning musiqasi o‘ziga xos tarzda shakllanadi va bu musiqalar uning tarixiy va madaniy yo‘lini aks ettiradi. O‘zbek musiqa san’ati ham o‘zining o‘ziga xosligi, nafosati va murakkabligi bilan ajralib turadi. Ushbu musiqa san’ati sohasida bizning ajdodlarimiz va musiqachilarimiz o‘z izlarini qoldirganlar. Ularning ijodi nafaqat o‘z davrida, balki kelajakda ham o‘z o‘rnini topadi.

O‘zbek musiqa san’ati o‘zining qadimiy tarixiga ega bo‘lib, nafaqat uning yirik ustalari, balki oddiy xalq vakillari ham o‘z san’ati bilan tarixga iz qoldirganlar. Ushbu musiqa san’ati nafaqat o‘zbek xalqining yuksak madaniy merosini saqlashda, balki uni dunyo miqyosida tanitishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek musiqasi butun dunyoda, ayniqsa Sharq mamlakatlarida o‘zining go‘zalligi, noyobligi va boyligi bilan mashhurdir. O‘zbek xalqining musiqa merosi nafaqat tarixiy, balki estetik jihatdan ham nihoyatda qimmatli hisoblanadi. Musiqa san’ati, shuningdek, xalqimizning an‘analarini va udumlarini yangi avlodga yetkazishning eng samarali vositalaridan biridir. Keling, misol tariqasida, o‘zbek xalqining maqom san’ati haqida gapiradigan bo‘lsak, bu san’at turi o‘zining murakkabligi va chuqurligi bilan ajralib turadi. Maqom musiqasi xalqimizning o‘tmishini, uning turmush tarzini, istak va orzularini, shu bilan birga, uning ruhini o‘zida mujassam etgan san’at shaklidir. Bu musiqaning bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmasdan, aksincha, ko‘proq rivojlanayotganini ko‘rish mumkin. Shu bilan birga, maqom san’atini o‘rganish, uni yangicha usullar bilan targ‘ib qilish va saqlab qolish soha mutaxassislarining asosiy maqsadlaridan biridir.

Yurtboshimiz aytganlaridek: “...Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi – ma’naviyatdir. Biz yangi O‘zbekistonni barpo etishda anashu ikkita mustahkam ustunga, ya’ni, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadryatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatga tayanamiz”

15

Bugungi kunda yoshlarimizni musiqa ta’limi va tarbiyasini har taraflama chuqur va savodli o‘rgatish, ijrochilik ko‘nikmalarini o‘tmish va hozirgi zamon uslublari bilan qiyoslagan holda anglatishdan iboratdir. Musiqa ta’limi yoshlarimizni faqatgina ijrochi sifatida shakllantiribgina qolmay, balki ularni ma’naviy jihatdan ham boyitadi, madaniyatga nisbatan chuqur hurmatni tarbiyalaydi. Har bir yosh o‘quvchi musiqa orqali nafaqat san’atni, balki o‘z

¹⁵ O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Mirziyoyev Sh. M. – Insonparvarlik, ezgulik va bunyotkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir. T., “Tasvir” nashriyot uyi. 2021-y. 4-b.

xalqining tarixini, urf-odatlarini va an‘analarini ham o‘rganadi. Shu bilan birga, musiqa ta‘limi nafaqat ijrochi ko‘nikmalarini rivojlantirish, balki yoshlarni ijodiy tafakkurga, muomala madaniyatiga, va jamoa bilan ishlashga ham o‘rgatadi.

O‘zbek musiqa san‘ati, xususan, uning xalq musiqasi, o‘zining rang-barangligi va xilma-xilligi tufayli o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Milliy kuy va qo‘shiqlarimiz, ularning ifodaligi, melodik tuzilishi va ritmik xususiyatlari o‘ziga xos san‘at shakllarini tashkil etadi. Ushbu musiqiy an‘analar nafaqat o‘zbek xalqi uchun, balki butun dunyo musiqiy madaniyati uchun katta ahamiyatga ega. O‘zbek kuy va qo‘shiqlari xalqning ruhini, uning ma‘naviy dunyosini va tarixini aks ettiradi, shu bilan birga, xalqning yuksak estetik didini, musiqaga bo‘lgan muhabbatini namoyon etadi.

Musiqa ta‘limining muhim jihatlaridan biri — bu yoshlarni o‘zbek xalqining musiqiy an‘analari bilan tanishtirish va ularni qayta tiklashdir. Ayniqsa, maqom san‘ati kabi qadimiy musiqiy yo‘nalishlarimizni yosh avlodga etkazish, ularni o‘rgatish orqali biz bu boy merosni kelajak avlodlarga yetkazish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Maqom musiqasi nafaqat musiqiy ijro jarayonida, balki uning mazmuni va tarkibidagi tarixiy-ijtimoiy ahamiyatda ham o‘ziga xosdir. Shu bois, musiqiy ta‘limda o‘tmish va hozirgi zamon musiqasini birlashtirish, ulardagi o‘xshashlik va farqlarni tushuntirish yoshlarni nafaqat musiqiy estetikaga, balki tarixiy tafakkurga ham o‘rgatadi. Shuningdek, musiqa san‘ati bugungi kunda nafaqat ijrochilar, balki bastakorlar, musiqashunoslar va pedagoglar uchun ham muhim soha hisoblanadi. Musiqa ta‘limi orqali biz yoshlarni ijro etish va kompozitsiya yaratish kabi sohalarda o‘qitish bilan birga, ularni musiqiy tanqid va tahlil qilishga ham o‘rgatamiz. Bu esa yosh avlodni faqat ijrochi sifatida shakllantiribgina qolmay, balki musiqaning barcha jihatlarini chuqur o‘rganishga, uning murakkab tuzilishini tushunishga yordam beradi. Shu tarzda, musiqiy ta‘lim yoshlarning ijodiy va analitik fikrlashini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi.

Musiqa san‘ati yoshlarni milliy madaniyatimizning eng muhim qismlaridan biri bilan tanishtiribgina qolmay, balki ular uchun musiqiy merosni saqlash va rivojlantirishga intilish ruhini uyg‘otadi. O‘zbek musiqasi, uning boyligi va xilma-xilligi, bugungi yoshlarimizga dunyo miqyosida o‘z o‘rnini topishda va milliy g‘ururimizni mustahkamlashda katta yordam beradi. Shu bilan birga, yoshlarimizni o‘z xalqining musiqiy boyliklariga hurmat ko‘rsatishga, bu boylikni kelajak avlodlarga etkazishga undash, ularni butun dunyo bo‘ylab targ‘ib qilishda muhim o‘rin tutadi. Bu esa o‘z navbatida, musiqiy madaniyatimizni global miqyosda tanitishdagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Respublikamizda milliy qadriyatlarni anglash, milliy musiqa san‘atini o‘rganishga keng o‘rin berilishi bejiz emas. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan san‘at va madaniyat sohasiga tegishli farmon va qarorlarda ushbu sohadagi chuqur va keng ko‘lamli islohotlar o‘z aksini topmoqda. Jumladan 2019 yilning 19-martida qabul qilingan yoshlar ta‘lim tarbiyasi uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish chora tadbirlarini o‘z ichiga olgan

5 ta tashabbus bo‘yicha harakatlanish strategiyasi ham shunday islohotlar sirasiga kiradi¹⁶. Ushbu farmoyishning tarkibiga kirgan birinchi tashabbus bo‘yicha yoshlarni madaniyat va san‘at muassasalariga keng jalb etishga oid dastur loyihasining ijrosini ta‘minlash bo‘yicha har bir san‘at sohasi vakillari birdek mas‘uldirlar. Albatta Respublikamizning davlat boshqaruvi organlari tomonidan ushbu farmon va qarorlarning o‘z joyida va aniq hayotga tadbiq etilishi nazorat qilinadi. Buning natijasi sifatida musiqa ijodiyotining turli yo‘nalishlarida rivojlanishni kuzatish mumkin. Shu o‘rinda, musiqa san‘ati ijodiy jarayonlari mazmuniga milliy istiqlol mafkurasi g‘oyalarini singdirish, tinglovchilarni milliy qadriyatlar, an‘analar va ko‘p asrlik jahon musiqiy merosi vositasida estetik tarbiyalash muammosi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Hozirgi kunda muhtaram prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan musiqa san‘atini rivojlantirish, bu sohada kasbiy yetuk mutaxassislarni tayyorlash borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda¹⁷.

Musiqa san‘ati rivojlanish jarayonlarida milliy musiqa ijodiyoti alohida o‘rin egallab kelayotgan sohalardan biridir. Bugungi kunda, yurtimizda milliy musiqa san‘atini chuqur o‘rganish va rivojlantirishga katta e‘tibor qaratilmoqda. Bu esa o‘z navbatida, xalqimizning milliy musiqasiga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Milliy musiqaning rivojlanishi, ayniqsa, yosh va iqtidorli ijrochilarning davlatimiz tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi, ularga turli xil imkoniyatlar yaratib berilishi, bu sohaning kelajakdagi muvaffaqiyatiga asos bo‘ladi. Yosh musiqachilarni tarbiyalash va ularga ijro etish ko‘nikmalarini oshirish, o‘zbek musiqa san‘ati rivojining yangi bosqichiga olib keladi. Musiqa, har doim, insoniyat tafakkuri, ongi, didi va estetik ehtiyojlarini qondirishga qodir san‘at turi bo‘lib kelgan. Musiqa orqali insonlarning ichki dunyosiga chuqur kirib borish, ularning qalbini, hissiyotlarini aks ettirish mumkin. Shu bois, musiqa san‘ati tarixini keng yoritish, musiqiy merosimizni o‘rganish va bu boy merosni san‘atsevar xalqqa yetkazish san‘atkorlar va ijodkorlarning muhim vazifalaridan biridir. Milliy musiqamizni o‘rganish, uni saqlash va yangi avlodlarga etkazish bizning bugungi jamiyatimiz uchun katta ahamiyatga ega.

Farg‘ona vodiysi musiqa madaniyati, ayniqsa, qo‘shiqchilik san‘ati, asrlar davomida yaratilgan boy milliy an‘analar, urf-odatlar, marosimlar va bayramlar bilan ajralib turadi. Ushbu regionning musiqa madaniyati o‘ziga xosligi, xalqning hayotini, urf-odatlarini, turmush tarzini aks ettirishda alohida o‘rin tutadi. Vodiyning musiqa madaniyati nafaqat musiqaning o‘ziga, balki uning insonga ta‘sir qilish kuchiga, ma‘naviyatga bo‘lgan ta‘siriga ham katta e‘tibor

¹⁶ Mirziyoyev Sh.M. "Yoshlar ta'lim tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratish chora tadbirlari to'g'risidagi 5 ta tashabbus" 2019-yil 19-mart.

¹⁷ "Nazariy bilimli, kasbiy yetuk va ijtimoiy faol mutaxassislarni tayyorlash harakatlar strategiyasining to'rtinchi ustuvor yo'nalishida asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan. "/// O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni// "Xalq so'zi" gazetasi. 2017-yil 8-fevral 8-soni.

qaratadi. Shu sababli, Farg‘ona vodiysi musiqa san‘ati butun O‘zbekistonda muhim o‘rin egallaydi.

Bugungi kunda, o‘zbek musiqa san‘atining rivojlanishida ajoyib ayol ijrochilarning roli o‘ziga xosdir. Ulardan bir qancha istedadli sanatkorlar, o‘z ijro uslubi va talqini bilan yoshlarni milliy qadriyatlarimizga muhabbat va hurmat ruhida tarbiyalamoqdalar. Milliy qadriyat, ma‘naviy barqarorlik va umrbod an‘analarimizni tahrir etib, tayanib kelayotgan ayol ijrochilar soni ortib bormoqda. Ularning musiqasi, so‘zlari va ijrosi o‘zining estetik va ma‘naviy jihatlari bilan yosh avlodni o‘ziga jalb etadi. Vodiyning san‘atkorlari, o‘z talqinlari bilan yoshlarning ongi va qalbiga milliy qadriyatlarimizni singdirib kelmoqda. Bularning barchasi musiqaning san‘at sifatidagi ajralmasligini yana bir bor isbotlaydi.

Xalqimizning eng mashhur ijrochilaridan biri, albatta, O‘zbekiston xalq artisti Mukarrama Azizova hisoblanadi. U o‘zining dil-tortar qo‘shiqlari bilan ko‘plab tinglovchilarning qalbini zabt etgan san‘atkordir. Mukarrama Azizova, o‘zining betakror va dilkash ijrosi bilan nafaqat O‘zbekistonda, balki chet ellarda ham mashhurlikka erishgan. Mukarrama Azizova 1913 yil 23 mayda Namanqan shahrida, kulol Aziz Fozilov oilasida dunyoga kelgan. Uning musiqaga bo‘lgan sevgisi va qiziqishi bolalik davrida shakllangan. Azizova o‘zining yuksak talantini birinchi marta musiqiy to‘garakda namoyon etdi. Uning yoqimli va shirali ovozi, ayniqsa, musiqiy to‘garak rahbari Rafiq Mo‘minovning e‘tiborini tortdi. Shu tariqa, Mukarrama Azizova musiqaga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirib, o‘zining eng yaxshi san‘atkor bo‘lish yo‘lida birinchi qadamlarini qo‘ydi.

Mukarrama Azizova, o‘zining ta‘lim olgan ustozlari, mashhur san‘atkorlar bilan ishlash orqali o‘zining musiqiy mahoratini yanada oshirdi. Uning musiqiy uslubi nafaqat xalqimizning an‘analari bilan uyg‘unlashgan, balki uni yangi davr musiqasi bilan ham birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Mukarrama Azizova ko‘plab ijro etgan qo‘shiqlari orqali o‘zbek xalqining musiqa madaniyatini dunyoga tanitishga ulkan hissa qo‘shdi. Mukarrama Azizova kabi san‘atkorlar, o‘zlarining ijro etish uslublari bilan, musiqa san‘ati va madaniyatining rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ular yoshlar orasida musiqa san‘atiga bo‘lgan qiziqishni oshirib, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va rivojlantirishga xizmat qilmoqdalar. Shunday qilib, milliy musiqa san‘ati, uning ijodkorlari va san‘atkorlari kelajakda ham, o‘zgarishlarga qarshi turib, yangi yutuqlarga erishib, xalqimizning madaniy merosini saqlab qolishda davom etadi.

Yosh Mukarrama yetti yillik maktabni tugatib, bilimlarini yanada mustahkamlash maqsadida o‘qituvchilar tayyorlash kursida o‘qiydi. Shu bilan birga, o‘sha davrda boshlang‘ich sinflarga dars bera boshlaydi. Uning san‘arga bo‘lgan muhabbati kuchli edi, shuning uchun u o‘z o‘quvchilari bilan birga maktab musiqa to‘garagida qatnashib, atrofdagi qishloqlarda konsertlar berar edi. Yosh bo‘lishiga qaramay, juda intiluvchan va harakatchan qizaloq shina-vandalarga ma‘qul bo‘lgan. Uning san‘atga bo‘lgan mehri va ishtiyoqi, uni nafaqat o‘z maktabida, balki atrofdagi joylarda ham tanitdi. Mukarrama o‘zining musiqaga bo‘lgan

iqtidorini faol ravishda namoyish qilardi va bu uning o‘z atrofidagi kishilarni hayratda qoldirgan.

1928-yili Moskva shahridan Namanganga o‘zbek studiyasi uchun o‘quvchi yoshlarni qabul qiluvchi maxsus komissiya keladi. Bu komissiya, tabiiyki, yosh, iste’dodli Mukarrama Azizovaga e’tibor qaratadi va uni studiyaga o‘qishga taklif qiladi. Mukarrama uchun bu, albatta, katta imkoniyat edi. O‘zining musiqiy iste’dodini yanada rivojlantirish va o‘zbek musiqa san’atiga hissa qo‘shish uchun bu taklif juda ahamiyatli edi. Biroq, Mukarramaning oilasi bu taklifga qarshi bo‘ladi, chunki ular o‘z qizlarini uzoq yurtda o‘qishga yuborishdan xavotirda edi. Oilaning bu qaroriga qarshi, Mukarrama, o‘zining ijodiy yo‘lida to‘xtashni istamagan holda, barcha qarshiliklarga qaramay, o‘z orzulari yo‘lidan borishga qat’iy qaror qiladi. Mukarrama Azizovaning iqtidorini va muhabbatini san’ga bo‘lgan orzusini orqaga chekinishga yo‘l qo‘ymadi. O‘zining iste’dodi va qat’iyatliliigi bilan nafaqat o‘z oilasini, balki butun jamiyatni o‘ziga qaratdi. U, aslida, nafaqat o‘zbek musiqa san’atiga, balki butun millatga xizmat qilishni, o‘zining ijodi bilan xalqini yuksaltirishni maqsad qilgan edi. Oilasining qarshiliklariga qaramay, Mukarrama Azizova o‘z orzusiga erishish uchun barcha to‘siqlarni yengib o‘tdi va Moskva shahriga o‘qishga ketishga qaror qildi. Mukarramaning bu qat’iyatliliigi va orzusini amalga oshirishdagi kurashi uning kelajakdagi katta muvaffaqiyatlarining asosini tashkil etdi. Uning ustozlari va mashhur san’atkorlar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘lib, o‘zining san’ati va ijodini yanada rivojlantirishga muvaffaq bo‘ldi.

Mukarrama Azizova Moskva drama studiyasida o‘zining san’at yo‘lini davom ettirishni boshlaydi. U bu yerda taniqli san’atkor-pedagoglar, shu jumladan, N. Mironov, Z. Tolganov kabi tajribali ustozlardan musiqa, ritmika va sahna harakatlari bo‘yicha san’at sirlarini o‘rganadi. Bu davrda u teatr sahnasining nozik jihatlarini chuqur anglab yetadi. Mironov kabi mashhur ustozlar, o‘zining tajribali pedagogligi bilan, Mukarrama Azizovaga nafaqat musiqiy bilimlarni, balki teatr san’atining barcha asoslarga oid darslarni ham berishadi. Mukarramaning sahnadagi ilk qadamlarini aynan Moskva sahnalarida qo‘yilgan spektakllarda ko‘rish mumkin. U, o‘zining iqtidorini va mahoratini namoyish etish maqsadida, birga tahsil olgan talabalar bilan birgalikda Moskvadagi teatrda o‘tkazilayotgan ommaviy sahnalarda ishtirok etadi.

Bu davrda o‘rganilgan san’at sirlari va tajriba Mukarrama Azizovaga o‘zining keyingi ijodiy faoliyatini shakllantirishga katta ta’sir ko‘rsatdi. Moskvada olingan bilimlar, uning ijro uslubiga yanada chuqurlik, go‘zallik va murakkablik olib keldi. Shuningdek, u o‘zining sahnada bo‘lgan harakatlarini ham mukammal darajaga yetkazdi, bu esa uning kelajakdagi teatr san’atidagi muvaffaqiyatining asosi bo‘ldi. Mukarrama, Moskva sahnasida o‘z bilimlarini oshirib, malakali va tayyor san’atkor sifatida ona yurtiga qaytishga qaror qiladi. O‘zining san’ati va pedagogik bilimlarini O‘zbekistonning teatrlashgan makonlariga olib kelishga intiladi. Ona yurtiga qaytgach, u ilk faoliyatini Andijon teatrida boshlaydi, bu yerda uning sahnadagi yangi bosqichi boshlanadi. Uning o‘zi va boshqa san’atkorlar uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochgan bu davrda, Mukarrama Azizova o‘zining musiqiy va teatr san’ati yo‘lida ko‘p yutuqlarga erishadi.

1931-yillar davomida esa u Namangan teatrida faoliyatini davom ettiradi. Bu davrda Mukarrama Azizova, Namanganning teatrlashgan muhitida o‘z ijodini yanada rivojlantiradi va tomoshabinlarga o‘zining betakror ijrosi bilan ta’sir o‘tkazadi. Namangan teatrida o‘zining ijro etgan rollari va sahnadagi obrazlari bilan u butun viloyat miqyosida katta e’tibor va muvaffaqiyat qozonadi. Mukarrama Azizova, san’atdagi ilk qadamlaridan boshlab, o‘qish va tajriba oltirish jarayonida katta bir san’atkor sifatida shakllandi. Moskvadagi tahsil va sahnada ishlash yillari, unga yangi sahna san’ati va musiqaning barcha jozibasi bilan tanishish imkoniyatini berdi. U o‘zining ijodiy faoliyatini boshlaganidan so‘ng, butun O‘zbekiston bo‘ylab teatr sahnasining yuksalishiga katta hissa qo‘shgan san’atkorga aylandi. Uning san’ati nafaqat teatr san’ati, balki musiqa va boshqa san’at shakllarini ham o‘z ichiga oldi, bu esa uni bir necha san’at sohalarida bir vaqtning o‘zida muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan san’atkorga aylantirdi.

“Kunlarning birida Mukarrama otasiga: “Teatoga boring”, - leb yalinadi, spektaklda ota qizining o‘yinini va tomoshabinlarning olqishini ko‘rgandan keyin jahlidan tushadi va taqdiriga tan berib: “Qizim, nima ham qilardim endi, nazarimda artist bo‘lish peshonangda borgan o‘xshaydi”, - deydi . Bu gaplardan keyin Mukarrama o‘zini butunlay erkin sezadi va sevimli san’atigp yanada berilibroq ishlaydi”¹⁸

Uning hayoti shu qadar teatr bilan bog‘lanib qolgan ediki, san’atkor uchun sahnasiz, kuy-qo‘shiqlarsiz hayot deyarli mumkin emas edi. Mukarrama Azizova teatr sahnasida yuzdan ortiq obrazlarni yaratdi va ko‘plab turli xildagi rollarda bosh qahramon sifatida ijro etdi. Uning ijrosi tomoshabinlar qalbiga chuqur ta’sir qoldirdi, chunki u har bir obrazni o‘zining ichki dunyosi, his-tuyg‘ulari va mahorati bilan jonlantirardi. Musiqa dramatik spektakllarida “Nurxon”da Nurxon, “Gulsara” (K.Yashin, T.Sodiqov, R.Gliyer) spektaklida Gulsara, “Farxod va Shirin” (Xurshid V.Uspenskiy, G.Mushel) spektaklida esa Shirin obrazlarini ajoyib tarzda talqin etdi. Unga xos bo‘lgan dramalarda ham ta’sirli ijrolari bilan ajralib turdi. Masalan, A.Qahhorning “Shohi so‘zana” spektaklida Hafiza, S.Rahmonovning “Yurak sirlari” spektaklida Sanobar, N.Gogolning “Uylanish” spektaklida Anna Andreyevna obrazlarini ijro etdi. Har bir rolda uning chiqishlari tomoshabinlar tomonidan katta e’tirofga sazovor bo‘ldi.

Mukarrama Azizova teatr sahnasidagi ishlariga tiniqsiz mehnat qilib, yanada mukammal ijro etish maqsadida o‘z ustida ishlashda davom etdi. U san’atchi sifatida, nafaqat aktyorlik mahoratini, balki qo‘shiqchilik san’ati yo‘nalishida ham o‘zini sinab ko‘rdi. U o‘zining betakror ovozi, jozibali va purma’no ijrosi bilan musiqa olamida ham alohida o‘rin egalladi. Mukarrama Azizova borgan sari “Namangan bulbuliga” aylangan edi. Uning ijrosida “Dutorim”, “Alla”, “Bostan etib ket”, “Ko‘zim” kabi qo‘shiqlar, “Iroq”, “Chorgoh”, “Segoh”, “Ushshoq” kabi ko‘plab mumtoz ashulalar katta ta’sir qoldirdi va ular nafaqat o‘zbek xalqi, balki xalqaro miqyosda ham katta e’tirofga sazovor bo‘ldi.

¹⁸ K.Olimboyeva, T.Yo‘ldoshboyeva, M.Ahmedov, T.Mirzayev. O‘zbekiston xalq sozandalari. Toshkent. 1974 y.

10 - b.

Mukarrama Azizovaning san‘ati, uning har bir ijrosyining o‘ziga xosligi, o‘zbek musiqasining rivojiga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. Uning ijodiy merosi, adabiyot va musiqaning eng yaxshi namunalari sifatida abadiylashgan. U o‘zining san‘ati orqali nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyo miqyosida o‘zbek madaniyatini targ‘ib qildi va yosh avlodga ilhom berdi.

Mukarrama Azizova 1955-yilda “O‘zbekiston xalq artisti” unvoni bilan taqdirlandi. Bu unvon uning san‘atga qo‘shgan beqiyos hissasini e‘tirof etish, xalqning yuragidagi o‘rni va san‘atga bo‘lgan muhabbatni taqdim etishning ramzi edi. U barcha mehnati va ijodiga nisbatan yuqori baholandi. Uning ijodiy hayoti va san‘atdagi muvaffaqiyatlari, albatta, tarixda qoladi.

Mukarrama Azizovaning umrining oxirgi yillari 1964-yilda nihoyasiga yetdi. Uning vafoti butun o‘zbek san‘atida katta yo‘qotish bo‘ldi. Ammo, uning merosi va san‘ati, ko‘rsatilgan xizmatlari hech qachon unutilmadi. U o‘zining san‘ati, mahorati va yuksak axloqi bilan xalqimiz qalbida abadiy yashaydi. Mukarrama Azizovaning nomi nafaqat uning ijrosidagi betakror qo‘shiqlar bilan, balki uning hayotiy ta’siri bilan ham abadiylashadi. U xalqning qalbida, uning san‘atiga bo‘lgan muhabbati bilan, doim yashab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. “Ma'naviyat”, T.,2008
2. Begmatov S. Orifxon Hotamov. ”Yangi asr avlodi”, T., 2000
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-y. 17-noyabrdagi Qarori.
4. O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi II jild. Toshkent 1999. 645 bet. 5.O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi. T., 2000 yil, 1 jild, 644 bet.
6. T. G‘ofurbekov. O‘zbekiston bastakorligida mualliflik masalasiga doir. Musiqa ijodiyoti masalalari. T., “Yangi asr avlod”, 2002 y, 36-bet.
7. T.G‘ofurbekov. O‘zbekiston musiqa madaniyati. “Musiqa nashriyoti”, T., 2019 y, 41 – 42 bet.

BO'LG'USI MUSIQA O'QITUVCHILARIGA CHOLG'U ASBOBINI CHALIB O'RGATISHNING AHAMIYATI

Orinbaeva Erkinay Quanishbay qizi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
“Musiqiy ta’lim” kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida cholg'u asbobida ijro etish ko'nikmalarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Ilmiy-pedagogik manbalar, amaliy kuzatuv va ta'lim tajribalariga tayangan holda, o'qituvchining jonli ijrosi o'quvchilarda musiqiy idrok, estetik did, ijodiy ifoda hamda motivatsiyani sezilarli oshirishini ko'rsatadi. Tadqiqotda nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish zarurligi, cholg'u chalishning darsning didaktik samaradorligini kuchaytiruvchi metodik vosita sifatidagi roli asoslanadi. Shuningdek, milliy cholg'ularni tizimli o'rgatish orqali yoshlarning madaniy-milliy immunitetini mustahkamlash, san'atga daxldorlik hissini kuchaytirishning pedagogik shart-sharoitlari ochib beriladi. Xulosa sifatida, oliy pedagogik ta'limda ijrochilik malakasini chuqur va tizimli rivojlantirish, uni maktab amaliyotida samarali qo'llash musiqa ta'limining sifat ko'rsatkichlarini oshirishning ustuvor yo'nalishi ekani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: musiqa pedagogikasi, ijrochilik malakasi, cholg'u asboblari, estetik tarbiya, metodik yondashuv, milliy qadriyatlar.

Аннотация: В статье анализируется роль и значение навыков инструментального исполнения в профессиональной подготовке будущих учителей музыки. Опираясь на научно-педагогические источники, эмпирические наблюдения и учебную практику, автор обосновывает, что живая демонстрация преподавателя существенно повышает музыкальное восприятие, эстетический вкус, творческую экспрессию и мотивацию учащихся. Подчеркивается необходимость интеграции теоретических знаний с практическими занятиями, а также рассматривается инструментальная игра как методическое средство, усиливающее дидактическую эффективность урока. Отдельное внимание уделено системному обучению национальным музыкальным инструментам как фактору укрепления культурной идентичности молодёжи. В заключение утверждается, что глубокое и системное развитие исполнительских компетенций в высшей педагогической школе и их эффективная имплементация в школьной практике являются приоритетным направлением повышения качества музыкального образования.

Ключевые слова: музыкальная педагогика, исполнительская компетентность, музыкальные инструменты, эстетическое воспитание, методический подход, национальные ценности.

Abstract: The article examines the role and significance of instrumental performance skills in the professional training of prospective music teachers. Drawing on scholarly literature, classroom observations, and teaching practice, it argues that teachers' live performance demonstrably enhances students' musical perception, aesthetic taste, creative expression, and motivation. The study substantiates the need to integrate theoretical knowledge with hands-on practice and positions instrumental playing as a methodological tool that increases the didactic effectiveness of music lessons. It also highlights how systematic instruction on national instruments strengthens students' cultural identity and engagement with heritage. The paper concludes that developing robust performance competencies within higher pedagogical education—and transferring them effectively to school practice—should be considered a priority pathway to raising the overall quality of music education.

Keywords: music pedagogy, performance competence, musical instruments, aesthetic education, methodological approach, national values.

Kirish. Musiqa pedagogikasi sohasi ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi nafaqat o'quvchilarda musiqaga nisbatan estetik did va badiiy tafakkurni shakllantirish, balki jamiyatda madaniy ongni yuksaltirish, ijodiy tafakkurga asoslangan shaxsni tarbiyalashdan iboratdir. Shu ma'noda, bo'lajak musiqa o'qituvchilari tayyorlov jarayoni chuqur ilmiy-metodik asosga ega bo'lishi, ularning kasbiy kompetensiyalarini keng qamrovda shakllantirishga xizmat qilishi zarur.

So'nggi yillarda musiqa ta'limi bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, musiqa o'qituvchisining ijrochilik malakasi o'quvchilar bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining sifat ko'rsatkichlaridan biri sifatida baholanmoqda. Xususan, cholg'u asboblari erkin va namunaviy ijro etish o'qituvchining kasbiy tayyorgarligida ustuvor ahamiyat kasb etib, u o'quvchilarda musiqiy obrazlarni eshitish, tushunish va amalda ifodalash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Amaliy pedagogik kuzatuvlar, ilmiy tajriba va tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, musiqa fanining samaradorligi bevosita o'qituvchining cholg'u asbobini chalish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. O'quvchi nafaqat nazariy bilimni, balki tinglab, kuzatib, so'ngra amalda takrorlash orqali musiqiy kompetensiyalarni puxta egallaydi. Shu bois, bo'lajak musiqa o'qituvchilari tayyorlov jarayonida cholg'u chalish mashg'ulotlari alohida ilmiy-metodik yondashuv bilan tashkil etilishi, ular pedagogik faoliyatda bevosita amaliy vosita sifatida qo'llanilishi lozim.

Mazkur maqolada musiqa pedagogikasida cholg'u asboblari ijro etishning nazariy asoslari, bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kasbiy shakllanishidagi roli va bu jarayonning ta'lim sifati hamda musiqiy tarbiya samaradorligiga ta'siri yoritiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2022-yil 2-fevraldagi PQ–112-sonli “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori mamlakatimizda san’at va madaniyat sohalarini, jumladan, musiqa ta’limini chuqur isloh qilish, ushbu yo‘nalishda kadrlar tayyorlash sifatini oshirishni ko‘zda tutgan muhim hujjatlardan biridir.

Mazkur qarorning 1-ilovasida dutor, do‘mbira, doira, tanbur, rubob, g‘ijjak va nay kabi 7 turdagi milliy cholg‘u asboblari tizimli ravishda o‘rgatish, ularni yoshlar o‘rtasida keng targ‘ib qilish, shuningdek, professional o‘rgatuvchi mutaxassislar tayyorlash dolzarb vazifa sifatida belgilab berilgan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ushbu cholg‘u asboblari chalish bo‘yicha amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishi, ularni o‘quvchilarga namunaviy tarzda o‘rgata olishi zarur. Faqat nazariy bilim bilan cheklanib qolmaslik, balki musiqa fanini jonli ijro orqali o‘rgatish o‘quvchilarning qiziqishini oshirib, darsning samaradorligini keskin kuchaytiradi.

Ayniqsa, maktab o‘quvchilari orasida musiqa faniga, milliy cholg‘u asboblari nisbatan ijobiy munosabat va amaliy mehr-muhabbatni shakllantirishda o‘qituvchining ijrochilik mahorati katta rol o‘ynaydi. Bu esa madaniyat va san’at sohasida kadrlar tayyorlashda amaliy yondashuvni kuchaytirish talabini kun tartibiga olib chiqmoqda.

Prezident qarorida belgilanganidek, musiqa san’atini aholining keng qatlamlari, ayniqsa yoshlar o‘rtasida targ‘ib qilish, ularda milliy qadriyatlar va estetik didni shakllantirish o‘qituvchilar faoliyatida asosiy vazifalardan biri bo‘lishi kerak. Bu borada o‘qituvchining cholg‘u asbobida erkin chalishi, asarlarni namunaviy ijro etib berishi, o‘quvchining eshitish, ko‘rish, mushohada qilish va takrorlash orqali musiqiy tafakkurini rivojlantiradi.

Shu asosda aytish mumkinki, PQ–112-sonli qarorning amalda to‘liq ijrosi uchun, birinchi navbatda, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarida cholg‘u chalish bo‘yicha amaliy tayyorgarlikni kuchaytirish, ularning dars berish jarayonida ijrochilik mahoratini samarali qo‘llashga tayyor bo‘lishini ta’minlash lozim.

Bugungi globallashtirish va raqamli texnologiyalar asrida musiqa san’ati ham yangicha shakllanmoqda. Shunday sharoitda milliy va klassik cholg‘u asboblari ijro etish san’ati o‘z ahamiyatini yo‘qotmasligi, aksincha, yangi avlod musiqachilari tomonidan davom ettirilishi juda muhim. Shu boisdan ham, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining cholg‘u chalish mahoratini shakllantirish zamonaviy musiqiy ta’lim tizimining dolzarb masalalaridan biridir.

Maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida musiqiy tarbiyaning sifatli tashkil etilishi ko‘p jihatdan o‘qituvchining amaliy mahoratiga, xususan, cholg‘u chalish ko‘nikmasiga bog‘liq. Afsuski, ayrim hollarda nazariy bilimlar bilan cheklanib qolish holatlari kuzatilmoqda, bu esa o‘quvchilarda musiqaga nisbatan qiziqishning sustlashuviga olib keladi. Shu bois, oliy pedagogik ta’lim tizimida musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda cholg‘u asbobida ijro etish ko‘nikmalarini chuqur va tizimli ravishda o‘rgatish masalasi bugungi kunda nihoyatda dolzarb hisoblanadi.

Bundan tashqari, milliy cholg‘ularni o‘rganish orqali yosh avlodning o‘zbek xalqining boy musiqa merosiga bo‘lgan hurmatini oshirish, ularni milliy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash imkoniyati tug‘iladi. Bu esa musiqa fani orqali ma‘naviy-ma‘rifiy tarbiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan qaraganda, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy cholg‘u chalish mahoratiga ega bo‘lgan mutaxassis sifatida shakllantirish davr talabi bo‘lib qolmoqda.

Bugungi kunda bolalar musiqiy tarbiyasini sifatli tashkil etish o‘ziga xos yondashuv va metodik mahoratni talab etadi. Musiqa o‘qituvchisi nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalarga ham ega bo‘lishi lozim. Ayniqsa, cholg‘u asboblari chalish bo‘yicha malakaga ega bo‘lgan o‘qituvchi bolalarda musiqa bo‘lgan qiziqishni oshirib, ularning estetik didi va ijodiy salohiyatini rivojlantiradi.

Bu jarayonni biz uch turli yo‘l bilan o‘rganganimiz maqul, ya‘ni, **cholg‘u asboblari cholib o‘rgatish** – faol o‘rganishga yo‘l ochmoqda, masalan quyidagicha olib qaraylik:

Cholg‘u asboblari orqali musiqa o‘rganish bola uchun yanada jonli, esda qolarli va ta’sirchan bo‘ladi. Nazariy bilimlarni amaliyot bilan mustahkamlash esa ta’lim samaradorligini oshiradi. O‘qituvchi cholg‘u asbobida o‘zi ijro etganida, bu bolaga namunaviy ko‘rsatma bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, fortepiano, dutor, rubob, g‘ijjak, tor kabi milliy va klassik cholg‘ularda ijro etish bolalar ongida musiqa madaniyatiga nisbatan chuqur hurmat hissini shakllantiradi.

Estetik tarbiya va milliy qadriyatlarni singdirish

Cholg‘u asboblari yordamida musiqa o‘rgatish nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki estetik tarbiyani ham rivojlantiradi. Ayniqsa, milliy cholg‘ularda o‘qituvchi tomonidan ijro etiladigan kuylar orqali bolalarga Vatanga muhabbat, milliy merosga hurmat tuyg‘ulari singdiriladi. O‘zbek xalq kuy-qo‘shiqlarini chalish orqali o‘quvchi o‘z tarixiga, san’atiga, ajdodlar ijodiga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Psixologik va pedagogik ta’sir

Amaliy musiqiy faoliyat bolaning ruhiy holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Cholg‘u chalish orqali bolaning diqqat-e’tibori, eslab qolish qobiliyati, barmoqlar harakati va ritmik sezgisi rivojlanadi. O‘qituvchi bu jarayonda jonli ijro orqali bolani ruhlantirib, unga ishonch bag‘ishlaydi. Bu esa bolaning sahnada chiqish qilish, o‘z fikrini musiqa vositasida ifodalash qobiliyatini shakllantiradi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida cholg‘u asbobini chalish ko‘nikmalarini shakllantirish — musiqa ta’limining mazmunan boyishi, sifat jihatdan yuksalishi va didaktik samaradorligining oshishida muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqotlar va amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, musiqa o‘qituvchisi tomonidan jonli ijroda namoyish etilgan musiqiy namunalar o‘quvchilarda fanga nisbatan chuqurroq qiziqish uyg‘otadi, ularning eshitish, estetik idrok va ijodiy ifoda ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, musiqiy ta’limda cholg‘u asbobini cholib o‘rgatish orqali o‘quvchida nafaqat amaliy mahorat, balki milliy madaniyatga hurmat, musiqiy tafakkur va badiiy-estetik dunyoqarash ham shakllanadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning ushbu yo‘nalishda

puxta tayyorlanishi esa musiqa fanining maktab ta’limidagi ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Axmedova, M. (2020). “Cholg‘u chalishni o‘rgatishning didaktik asoslari”, Ta’lim va taraqqiyot ilmiy-metodik jurnali, №3, 48–52-betlar.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). PQ–112-sonli qarori “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”, 2-fevral.
3. Qodirova, G. (2022). “Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ijrochilik malakasini shakllantirish muammolari”, Pedagogik ta’lim jurnali, №2, 60–64-betlar.
4. Tajetdinova S. M., Axetova G. J. BARQAROR RIVOJLANISHDA MUSIQA MADANIYATI FANI: MUAMMO VA YECHIMLAR //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. CSPI conference 1. – C. 261-263.
5. Tajetdinova S, Orinbaeva E. PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF LEARNING TO PLAY THE MUSICAL INSTRUMENT DUTAR BY NOTE FOR STUDENTS OF MUSIC SCHOOLS OF THE BAKSY DEPARTMENT. MODERN Science and Research - 2024 -T. 3 - № 1 S- 1152 - 1156

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 7-son)

SAN‘ATSHUNOSLIK
ART HISTORY

IJROCHILIK SAN‘ATIDA KATTA ASHULANING O‘RNI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Umarov Bahtiyor Shavkatovich

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

“Milliy qo‘shiqchilik” kafedrasi dotsenti v.b.

@Bahtiyor_Umarov +998 97 401 95 01

Annotatsiya. Katta ashula Farg‘ona vodiysida shakllangan va rivojlangan ijrochilik uslubi bo‘lib, Farg‘ona, Namangan, Andijon va Toshkent viloyatlarida keng tarqalgan. Katta ashula ijrochilari tarkibida Farg‘ona vodiysida yashagan o‘zbek, tojik, uyg‘ur, turklarni uchratish mumkin. Muqaddam katta ashula qo‘shni davlatlar – Tojikistonning Xo‘jand, Qozog‘istonning Chimkent, Jambul (Taraz), Qirg‘izistonning O‘sh viloyatlarida yashovchi o‘zbeklar tomonidan ham ijro etilgan.

Kalit so‘zlar: ijrochilik san‘ati, katta ashula, tembr, diopozon, yakka ijrochi, guruhli ijrochilar, professional ijrochilar, havaskor ijrochilar.

РОЛЬ БОЛЬШОГО ПЕНИЯ В ИСПОЛНИТЕЛЬСКОМ ИСКУССТВЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ СЕГОДНЯ

Аннотация. Катта ашула - это исполнительский стиль, сформировавшийся и развившийся в Ферганской долине, широко распространенный в Ферганской, Наманганской, Андижанской и Ташкентской областях. В составе исполнителей Катта ашула можно встретить узбеков, таджиков, уйгуров и турок, живших в Ферганской долине. Ранее большую песню также исполняли узбеки, проживающие в соседних странах - Ходжентской области Таджикистана, Шымкентской области Казахстана, Жамбылской области (Тараз) и Ошской области Кыргызстана.

Ключевые слова: исполнительское искусство, большая песня, тембр, диапазон, солист, групповые исполнители, профессиональные исполнители, исполнители-любители.

THE ROLE OF GRAND VOCAL PERFORMANCE IN THE PERFORMING ARTS AND ITS SIGNIFICANCE TODAY

Abstract. Katta ashula is a performance style that has formed and developed in the Fergana Valley and is widespread in the Fergana, Namangan, Andijan, and Tashkent regions. Among the performers of the Katta ashula, one can find Uzbeks, Tajiks, Uyghurs, and Turks

who lived in the Fergana Valley. Previously, the big song was also performed by Uzbeks living in neighboring countries - the Khojent region of Tajikistan, the Shymkent region of Kazakhstan, the Zhambyl region (Taraz), and the Osh region of Kyrgyzstan.

Keywords: performing arts, big song, timbre, range, soloist, group performers, professional performers, amateur performers.

KIRISH. Katta ashula aksariyat hollarda muqim shakllangan guruhlar tomonidan ijro etiladi. Guruhlar professional ijrochilardan ham, havaskor ijrochilardan ham tashkil etilishi mumkin. Professional guruhlarga O‘zbekiston xalq hofizlari Beknazar Do‘stmurodov, Soyibjon Niyozov, Abdunabi Ibragimovlardan tashkil topgan guruhni, havaskor ijrochilar guruhiga Farg‘ona viloyati Toshloq tumanidagi “Chorgoh” (Rahbari Turdiali Sharipov) guruhini misol keltirish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI. XX asr o‘rtalarida katta ashula ayollar tomonidan ham o‘zlashtirilib, Xalima Nosirova, Zaynab Polvonova va Fotima Boruxovalar tomonidan birgalikda ijro etilgan. 80-yillarda katta ashula ijrochiligi Munojot Yo‘lchiyeva, Zamira Suyunova, Matluba Dadaboyeva, Hurriyat Isroilovalarning, XXI asr boshida esa Minavvar Chavarova va Dilnura Qodirjonovalar repertuaridan ham joy oldi.

Katta ashulada an‘anaviy ravishda o‘zbek klassik she‘riyatining vakillari Alisher Navoiy, Mashrab, Amiriy, Nasimiy, Haziniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiylar, zamonaviy shoirlar Chustiy, Habibiy, Charxiy, Miskin, Sobir Abdullo, Akmal Po‘lat, O‘tkir Rashid, Erkin Vohidov va boshqalarning aruz vaznidagi asarlaridan foydalaniladi. Shu bilan bir qatorda xalq so‘zlaridan foydalanilgan katta ashulalar ham ijro etiladi. Bunga misol sifatida Katta Farg‘ona kanali qurilishi davrida dunyoga kelgan “Kanal”, mehnatkashlarga bag‘ishlangan “Qoyilman”, “Mehnat ahli”, “Aziz dehqonlar”ni keltirish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Katta ashula ijrosini tahlil etgan holda uning quyidagi yo‘nalishlarini ko‘rsatish mumkin:

1. “An‘anaviy” – ikki va undan ortiq xonandaning an‘anaviy ravishda musiqa cholg‘ulari jo‘rligisiz ijrosi (“Bir kelsun”, “Adashganman”, “So‘rmaysan”, “Judo qilma” va boshqalar).

2. “Yovvoyi maqom” – maqomlar (Chorgoh, Ushshoq, Bayot kabi) tarkibiga kirgan ashulalarning ikki va undan ortiq xonandalar tomonidan cholg‘u jo‘rligisiz ijrosi (“Yovvoyi Ushshoq”, “Yovvoyi Chorgoh”, Patnusaki Bayot”, “Likobi Segoh” va boshqalar).

3. “Yovvoyi ashula” – ashula janrida yaratilgan asarlarning yakkaxon yoki xonandalar guruhi tomonidan ijrosi (“Yovvoyi Tanovar”, “Yovvoyi Munojot” va boshqalar).

4. “Yakkaxonlik” – yakka xonandaning cholg‘u ansambli yoki yakka cholg‘u jo‘rligidagi ijrosi (“Ohkim”, “Guluzorim qani”, “Topmadim”, “Yolg‘iz”, “Hanuz” va boshqa). Bu holatda cholg‘ular ikkinchi xonanda vazifasini bajarib, yakkaxonning nafas rostlab olishi uchun imkoniyat yaratadi.

5. “Cholg‘u yo‘llari”. Bunda katta ashula musiqasi cholg‘ularning o‘zida ijro etiladi va asosan nay, surnay, g‘ijjak, tanbur, dutor cholg‘ularidan foydalaniladi (“Yovvoyi Chorgoh”, “Yovvoyi Tanovar” va boshqalar).

“Katta ashula” iborasining ushbu ijro turida ishlatilishi turli joyda turlicha izohlanadi. Misol uchun Qo‘qon va Farg‘ona ijrochilari buni ikki va undan ortiq xonandalar tomonidan cholg‘u jo‘rligisiz, ochiq havoda, odamlar ko‘p to‘planadigan joyda ijro etilishiga bog‘lashsa, Namangan, Andijon va Toshkent ijrochilari ijroda ishtirok etadigan xonandalarning kuchli tembr, katta diapazonli ovozi bo‘lishi shartligi va undagi so‘zlarning musiqa jo‘rligidagi ifodasi har bir tinglovchiga yetkazilishi shartligiga bog‘lashadi. Xo‘jandlik ijrochilar katta ashuladagi diniy-falsafiy mazmun va ijroda katta avj – kulminatsiya ijrosi uchun talab etiladigan kuchli va jarangdor ovoz zaruratidan kelib chiqib shunday nomlanishga ega bo‘lganligini e‘tirof etishgan.

XX asrning o‘rtalariga davrda katta ashula ijrochilari “katta ashulachi”, “ustoz”, “qori”, “hofiz” deb atalib, ular to‘ylarda, katta bayram va sayillarda o‘z mahoratlarini namoyish etishgan. O‘sha davrda Farg‘ona vodiysida Mamatbuva Sattorov, Boltaboy Rajabov, Erka qori Karimov, Xamroqul qori To‘raqulov, Sherqo‘zi Boyqo‘ziyev, Akbar qori Haydarov, Jo‘raxon Sultonov, Ma‘murjon Uzoqov va ularning shogirdlari Qo‘qon, Marg‘ilon, Toshkent, Namangan, shuningdek, Tojikistonning Xo‘jand, Qirg‘izistonning O‘sh, Qozog‘istonning Chimkent viloyatlarida katta ashula ijrochiligi bilan shug‘ullanishgan.

XULOSA. Katta ashula ijrochiligi asosan “ustoz-shogird” an‘naviy tizimida og‘zaki ravishda o‘zlashtirilgan. Katta ashulaning paydo bo‘lish tarixi, yozma manbalarda berilishicha, IX-XIII asrlarga borib taqaladi. Tarixchi-sharqshunos A.Semyonovning ma‘lumotiga ko‘ra o‘sha davrlarda “samoyi” yoki “honaqoyi” uslubidagi asarlar patnis bilan ijro etilgan. XV asrda yashab ijod etgan Alisher Navoiy ijodida ayollarga murojaat sifatida aytiladigan “ayolg‘u” va “naqsh” janrlariga murojaat etilgan. Aslida bunday janr badihago‘y hofizlar ijodiga xos bo‘lgan. 1870 yilda Rossiyadan Toshkent shahriga kapelmeyster lavozimiga ishga kelgan Avgust Eyxgorn milliy musiqa cholg‘ularini to‘plash qatorida ijrochilarni, xususan milliy qo‘shiq va kuy ijrochilarini ham o‘rganishga harakat qilgan. Uning qoldirgan qo‘lyozma va nashr etilgan ishlarida Qo‘qon va Andijonda musiqa cholg‘ulari jo‘rligisiz ikki kishi tomonidan cho‘zib ijro etiladigan qo‘shiq haqida ma‘lumotlar uchraydi.

Katta ashula yana “likobi ashula”, “patnisaki ashula” deb ham ataladi. Buning sababi, ijro paytida xonandalar qo‘lida tutib turiladigan likobcha yoki patnisda bo‘lsa kerak. Chunki, katta ashula ijrosi davomida xonandalar ana shu predmetlarni ushlab turib, undan ovoz yo‘nalishini o‘zgartirish, zarur joylarida silkish yo‘li orqali bir-biriga ijro tezligini bildirish va (bizning nazarimizda) o‘z ijrosini o‘zi ham yaxshi eshitishi uchun tovushni qaytarish uchun foydalanishadi. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, katta ashula ijrochilari tarelkalarni osmonga irg‘itib, turli jonglyorlik elementlarini ham bajarish orqali tomoshabinlarning e‘tiborini tortgan ekan.

Katta ashula ijrosi xonandadan nafaqat yodlangan matnni o‘rgatilgan musiqaga tushirib, baland ovozda kuylab berish, balki ijro jarayonida o‘ziga hos badihago‘ylik hislatlarini

namoyish etish orqali ijroni boyitish iqtidorini ham talab etadi. Shuning uchun ham katta ashula har kim tomonidan ham ijro etilavermaydi. Uni ijro etish uchun tabiiy xotira va kuchli ovozdand tashqari mashaqqatli mehnat va sabr-qanoatni talab etadi.

Hozirda katta ashula ijrochiligi an‘anaviy xonandalik yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan o‘quvchi va talabalarning tegishli fan dasturlariga ham kiritilmoqda. Katta ashula ijrochiligini targ‘ib etish, mohir ijrochilarni kashf etish va elga tanitish maqsadida har ikki yilda bir marotaba Madaniyat va sport ishlari vazirligining Respublika xalq ijodiyoti va madaniy-ma‘rifiy ishlar ilmiy-metodik markazi tomonidan “Katta ashula ijrochilari va maqom jamoalarining Respublika ko‘rik-tanlovi” o‘tkazib turiladi. Shunday tadbirning so‘nggisi 2010 yilda Andijon shahrida o‘tkazildi.

Katta ashulani talabalarga o‘rgatishning ahamiyati bir nechta madaniy, estetik, tarbiyaviy va ma'naviy jihatlar bilan izohlanadi. Quyida bu ahamiyat asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha yoritiladi:

1. Milliy madaniyatni asrash va davom ettirish - Katta ashula — o‘zbek xalq og‘zaki musiqa ijodining noyob janrlaridan biri bo‘lib, qadimiy an‘analarni o‘zida mujassam etgan. Talabalarga bu janrni o‘rgatish orqali milliy madaniy merosni saqlab qolish va avlodlararo uzviylikni ta‘minlash mumkin.

2. Estetik didni shakllantirish - Katta ashulalar nozik musiqiy tuyg‘u, murakkab kuy va ohanglar bilan boyitilgan. Talabalarda estetik tafakkur, musiqiy did, ifoda madaniyati rivojlanadi.

3. Tarbiyaviy ahamiyati - Katta ashulalarda ko‘pincha ma‘rifat, sabr, toqat, vatanparvarlik, odob-axloq haqida hikmatli so‘zlar bo‘ladi. Yoshlar ongiga ma‘naviy qadriyatlar singdiriladi.

4. Ijodkorlik va sahna mahoratini rivojlantirish - Katta ashula ijrosi maxsus nafas texnikasi, baland pardalarda kuylash, emosional ifoda kabi ko‘nikmalarni talab qiladi. Talabalarining ijodiy qobiliyati, musiqiy salohiyati ortadi.

5. Kasbiy tayyorgarlikka zamin yaratish - Madaniyat, san‘at, pedagogika yoki musiqa yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun katta ashulani bilish — kasbiy kompetensiyalarni oshirish uchun muhim.

Kelajakda ularning konsert dasturlarida, xalq ijodi festivallarida faol qatnashish imkonini yaratadi.

Katta ashulani talabalarga o‘rgatish — bu nafaqat ijrochilikni o‘rgatish, balki xalq ruhi, madaniyati va tarixini yosh avlod qalbiga singdirishdir. Bu jarayon orqali madaniy uzviylik, milliy g‘urur va mustahkam ma‘naviyat shakllanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. O‘zbek xalq musiqasi. Yn.Rajabiy, Toshkent 1956-yil.
2. M.Jo‘rayev va boshqalar. Marosimnoma, Toshkent 2008-yil.
3. Navobaxsh ohanglar. S.Mannopov. Toshkent 2020-yil.

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 7-son)

SAN‘ATSHUNOSLIK
ART HISTORY

STUDY OF NATURAL COLOR TECHNOLOGY (ON THE EXAMPLE OF FERGANA VALLEY CRAFTSMEN)

U.G Bakhromov.

Doctoral student of Namangan State University

ABSTRACT: The main point of this article is to give a deeper insight into the fields of color and painting, to improve people's skills in color selection, to have a deeper understanding of working with color, as well as to address the history of colors, to give a broader understanding of their nature, to explain The main task of this article is to develop the ability to know, perceive the state of color and use it purposefully, to firmly define the names of colors in the Uzbek language.

KEYWORDS: painter, handicraft, miniature, painting, fresco, swamp, silk, fabric, cotton, royan, tumor, onion peel, mulberry peel, flowerpot.

МИЛЛИЙ МАТОЛАРИМИЗДА ТАБИЙ РАНГЛАР ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШ. (ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ХУНАРМАНД УСТАЛАР МИСОЛИДА)

Аннотация. Миллий матоларимиз ҳақида чуқурроқ тасаввур уйғотиш, ранг танлашда хунармандларнинг маҳоратини ошириш, ранг билан ишлашни теранроқ талқин қилиш, шунингдек, ранглар тарихига мурожат қилиш, уларнинг табиати ҳақида кенгроқ тушунча бериш, ранг танлаш соҳасида ижодкорларнинг ўзига хос йўллари тушинтириш, рангларни бир-биридан ажрата билиш, тус ҳолатини сезиш ва мақсадли ишлата олиш қобилиятини ўстириш, рангларнинг ўзбек тилидаги номларини мустаҳкам белгилаш мазкур мақоланинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Калит сўзлар: рассом, хунармандчилик, миниатюра, наққошлик, фреска, ботқокранг, шойи, мато, пахта, рўян, ўсма, пиёз пўсти, тут пўстлоғи, гултожихўроз.

ИЗУЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ НАТУРАЛЬНОГО ЦВЕТА (НА ПРИМЕРЕ МАСТЕРОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)

Аннотация: Основная цель данной статьи – углубить понимание колористики и живописи, усовершенствовать навыки подбора цвета, углубить понимание работы с цветом, а также обратиться к истории цвета, расширить понимание его природы, объяснить... Основная задача данной статьи – развить умение знать, воспринимать состояние цвета и целенаправленно его использовать, а также твердо определить названия цветов на узбекском языке.

Ключевые слова: художник, ремесло, миниатюра, живопись, фреска, болото, шёлк, ткань, хлопок, роян, опухоль, луковая шелуха, тутовая шелуха, цветочный горшок.

As we observe nature, we are amazed to see that the world around us is made up of different colors. Our ancestors have been studying this mysterious world of nature for centuries. Color is a sensation in a person that creates an external stimulus under the influence of light through the eyes. Its function is important in creating a comfortable and pleasant environment in the environment that surrounds a person. Color is the most powerful tool for human emotion[1].Scientific experience and scientific research show that each nation has its own favorite color scheme and color thinking, depending on the changes in nature and the environment..

In the last century, questions about color have come to the attention of scientists seeking as an independent science. The great painters and theorists of the past were Chekkino Chennini (1400s), Leon Battista Alberti (1400-1472), Piero della Francesco (1416-1492), Leonardo da Vinci (1452-1519), Giorgio Vazari (1511-1574), Gianpaolo Lomatsoo (1539-1600), Albrecht Dürer (1471-1528), Francisco Pacheco (1564-1654) wrote about his research on painting. Newton (1642-1727) and M. Lomonosov (1711-1765), great scientists, also conducted research on color.[2].

It is known that from ancient times the connection of colors with magical qualities and features has been emphasized. Traditional notions about colors have been formed in many cultures.In Central Asia, the doctrine of colors has long been developed in connection with the work of miniatures, paintings, and frescoes on the walls, panels.

Because the art of painting required the ability to choose colors and prepare them. Therefore, each student was first required to prepare colors and memorize their names. At the same time, other types of professionals have chosen colors based on their style, ethnicity, customs, and traditions, as well as naming the colors they use to color their products.Special mineral dyes were used in Central Asia. Iron sulphate was used to make black paint. Pomegranate peel was added to make the paint resistant to light.

Natural dyes were used to dye the fabric: the leaves or bark of the birch and the red fruit of the black birch. The color formed from them is unknown[3].

In these scientific articles, we scientifically study the work of craftsmen of the Fergana Valley, who worked on the creation of such ancient colors.Craftsmen produce their products taking into account market requirements. For example, Tadjibayev Hakimjon was born in Namangan, Namangan region, and grew up in a family of craftsmen. Its style differs from other styles by its uniqueness to the traditions of Namangan Copyright to IJARSET www.ijarset.com 15876 ISSN: 2350-0328 International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Vol. 7, Issue 11 , November 2020 embroidery. H. Tadjibayev uses ancestral coloring techniques for embroidery, mainly red and swamp colors, poetic and cotton fabrics from yellow.He says this is typical of Namangan traditional embroidery of the last century. The

master used the technology of dyeing colored yarns in a natural way and made dyes from natural dyes. This process took a long time. According to the artisan, dye colors can be obtained from all types of plants. Especially the tumor, onion peel, mulberry peel, rose hips and other plants[4].

The ancient names of the colors are called “royan”⁵ and almost all the colors are named after this plant. H. According to Tadjibayev, by watching the colors in the finished products, not only in Uzbekistan, but all over the world, warm colors attract the attention of young people, while cold colors appeal to people over the age of forty. The master pointed out that the more he liked red, yellow, orange, the more Westerners wanted calm. The colors we used six years ago are no longer working. If we used dark colors before, now we use some calm colors[5].

You can see on picture 1. Picture 1. Color preparation process of Tadjibayev Hakimjon. In ancient Margilan, artisans obtained the yellow color by removing the bark of willow, mulberry and spruce trees from the trunk and boiling it in a pot.[6].

It turned out that the famous Chitgar from Margilan Solijon Ota Ahmadaliev got the yellow color using a simple method. It was found that the flowers of the eggplant (Japanese sakura) can be obtained only in July and August of the year, and by boiling, they turn yellow.[7].

Picture 2. Silk yarns dyed in natural dyes.

On other artistic paints used in the eleventh century, M. Kashgari’s information is interesting. Syringe-pink, copper oxide-green, and cinnabar-red. Undoubtedly, these paints were used in various pictorial works (in murals, pottery, manuscript decoration). Without exception, some of them were used in fabric decorations. As a result of our study, the tones of

paints and their naming in Uzbek have not been considered in detail. So when we talk about color, we use the names of things that exist in nature, flowers, plants, and shrubs[8].

For example, velvet color, jiyda color, almond color, fire color, grass color or grass color and so on. But conditional names of this kind often may not allow a clear idea of the tones of the colors[9].

While our modern designers pay attention to the ecological qualities of our local fabrics, there are also cases of forgetting the design philosophy. These fabrics were created in a way that is worthy of the ethnography, ecology, and traditions of this region. From the very beginning of weaving these fabrics, the masters took into account the form and decoration of the dress that suits the human body. The beauty in the harmony of man and nature was part of their philosophy. At the same time, it was intended to respond to national, religious, and territorial restrictions[10].

Therefore, in order to get acquainted with the properties of dyes, it is desirable to study them by dividing them into special groups. The symbol that represents the names of colors, that is, the basis on which one of them is called red, one blue, the third purple, and so on, is called a color fold. Color is an important factor not only in observing the environment, but also in human memory. That is why it is important to pay attention to the exact naming of colors, because it can be seen as a source of certain information carriers. In this article, we have tried to study colors from our own territory. Our main goal is to scientifically study the lost color technology and apply it to life or production. Through these colors that we pass on our culture and history to the next generation.

REFERENCES

1. A. Qodirov. Design in the field of decorative embroidery. SHARQ. B, 68T-2007.-
2. R.Xudoyberganov. Fundamentals of color science. Ghafur Gulom Tashkent-B.4 2006.
3. G.Khasanboyeva. History of textile design. IQTISOD-MOLIYAB.122.-2006.
4. Field records. Margilan city.2018.
5. Field records. Namangan., October 16, 2020
6. R.Mirzaahmedov. Secrets of Uzbek chitgar. UNESCO. B.30.-2001.
7. Field records. Margilan city.2018.
8. G.Xasanboeva. History of textile design..-IQTISOD-MOLIYA..-p,122. 2006
9. Sukhareva O.A. The history of the Central Asian costume. Samarqand. Nauka.1982.
10. D.D.Zuparova, N.N.Karimova. Design history. T.2015.

MUNDARIJA	
PSIXOLOGIYA	
YOSHLAR PSIXOLOGIYASIDA VIRTUAL IDENTITET VA REAL MULOQOT TANQISLIGI ZAMONAVIY MAUGLI SINDROMI KONTEKSTIDA <i>Polvanov Rasulbek Baxtiyarovich</i>	4
BOLALAR TARBIYASIDA OTA-ONALAR O‘RTASIDAGI KELISHMOVCHILIKLARNING PSIXOLOGIK OQIBATLARI <i>Ibragimova Rano Jalgasovna</i>	11
PSIXOLOGIYA FANIDA REFLEKSIV TAFAKKUR MUAMMOSIGA YONDASHUVLAR ANANASI <i>Obidova Dilnoza Maqsud qizi</i>	16
BOSHQARUV KADRLAR ZAXIRASINI SAMARALI SHAKLLANTIRISHDA GENDER TENGLIKNI TA’MINLASHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI <i>Abdullajanova Dilnozaxon Sultanbekovna</i>	25
ISH MUHITINING KASBIY FAOLIYATGA PSIXOLOGIK TA’SIRI <i>Shaxnoza Shavkatova Po‘lot qizi</i>	33
INGLIZ TILINI O‘ZLASHTIRISHNING PSIXOLINGVISTIK ASPEKTLARI <i>Maxammadova Rayhona Saydullo qizi</i>	39
ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ <i>Шакарбоева Шахноза Абдулакимова</i>	45
ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С РАС: ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ УЗБЕКИСТАНА <i>Ахмедова Фатима Хуррамовна</i>	50
PSIXOLOGIYA FANIDA MULOQOTDAGI QIYINCHILIK TUSHUNCHASINING MAZMUNI <i>Raximova E’tibor Rustamovna</i>	55
TALABA QIZLARDA PSIXIK SALOMATLIK VA DEVIANT XULQ-ATVOR MUAMMOSINING NAZARIY TAXLILI <i>Xasanova Mashxura Abduvalievna</i>	60
JISMONIY MADANIYAT	
VOLEYBOLCHI QIZLARLARNING JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASI VA XUSUSIYATLARI <i>Odilova Feruzaxon Valijon qizi</i>	67
11-12 YOSHLI FUTBOLCHILARNI KOORDINATSION QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN MASHQLAR <i>Amirov Javlonbek Olimjon o‘g‘li</i>	76
SAN’ATSHUNOSLIK	
O‘ZBEK MILLIY MUSIQA SAN’ATINING TARAQQIYOTI VA YOSHLAR TARBIYASI	81

<i>Mamajonova Dildoraxon Abduraxmonovna</i>	
BO‘LG‘USI MUSIQA O‘QITUVCHILARIGA CHOLG‘U ASBOBINI CHALIB O‘RGATISHNING AHAMIYATI <i>Orinbaeva Erkinay Quanishbay qizi</i>	90
IJROCHILIK SAN‘ATIDA KATTA ASHULANING O‘RNI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI <i>Umarov Bahtiyor Shavkatovich</i>	95
STUDY OF NATURAL COLOR TECHNOLOGY (ON THE EXAMPLE OF FERGANA VALLEY CRAFTSMEN) <i>U.G Bakhromov</i>	99

**«Qo‘qon DPI. ILMIY XABARLAR»JURNALIDA CHOP ETILADIGAN MAQOLALARGA
QO‘YILADIGAN
TALABLAR:**

1. Jurnal tahririyatiga taqdim etilayotgan maqolaga:

a) ekspert hayati dalolatnomasi – 2 nusxada;

b) maqola yozilgan ilmiy yo‘nalish bo‘yicha tahrir hay'atiga kiritilgan fan doktori hamda filolog mutaxassis imzolagan (imzo tegishli tartibda tasdiqlangan bo‘lishi lozim) taqriz-tavsiya ilova qilinadi.

2. Maqolalar o‘zbek, rus yoki ingliz tillarida yozilgan bo‘lishi mumkin.

3. Maqola qaysi tilda yozilishidan qat'iy nazar unga uch til – o‘zbek, rus va ingliz tillarida mavzu, qisqa annotatsiya, tayanch so‘z va iboralar (kalit so‘zlar) ilova qilinadi.

4. Maqola jurnal tahririyatiga “Microft Word” dasturida (“Times New Roman” 14 o‘lchamli shriftda, satrlar orasi bir yarim intervalda) terilgan holda ikki nusxada, qog‘oz va elektron varianti bilan topshiriladi.

5. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8-10 sahifadan, qisqa xabarlarning hajmi 4-5 sahifadan oshmasligi talab etiladi. Maqolaning bir nusxasi muallif(lar) tomonidan imzolanadi.

6. Muallifning familiyasi, ismi-sharifi, ish joyi, lavozimi, manzili (uy va xizmat telefon raqamlari, elektron pochta) ko‘rsatiladi.

7. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

8. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa raqami ko‘rsatiladi.

9. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonida qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.

11. Institut professor-o‘qituvchilari tomonidan taqdim qilingan maqolalar muayyan yo‘nalishlar bo‘yicha tahririyat a‘zolarining yoki fan doktorlarining taqriz-tavsiyasi (tegishli tartibda rasmiylashtirilgan bo‘lishi lozim) asosida qabul qilinadi.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

«НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ»

Требования, предлагаемые к статьям для издания в журнале:

1. Для статьи, предъявляемой на издание, представленной в редакцию журнала требуется:
 - 1) акт экспертной комиссии - в 2-х экземплярах;
 - 2) рецензия-рекомендация, подписанная доктором наук и специалистом-филологом (подпись должна быть заверена надлежащим образом), входящими в редколлегию научного направления, в котором написана статья.
2. Статьи могут быть написаны на узбекском, русском или английском языках.
3. Независимо от языка, на котором написана статья, она сопровождается заголовком, короткой аннотацией, ключевыми словами и фразами (ключевыми словами) на трех языках - узбекском, русском и английском.
4. Статья, предоставляемая в редакцию журнала, должна быть в редакции «Microsoft Word» (шрифт Times New Roman 14-мерный, межстрочный интервал 1,5) в двух экземплярах, в бумажной и электронной версии.
5. Общий объем статьи (включая рисунки, таблицы и схемы) не должен превышать 8-10 страниц, размер коротких сообщений не должен превышать 4-5 страниц. Копия статьи подписывается автором (авторами).
6. Указываются фамилия, имя, место работы, должность, адрес автора (домашний и служебный телефоны, электронная почта).
7. Если в статью включены рисунки, таблицы, схемы, диаграммы, различные графические обозначения, они должны быть четко и ясно описаны, полное объяснение сокращений. Формулы необходимо вводить в текст в специальных компьютерных программах.
8. Упомянутая или использованная литература указывается в общем списке в конце статьи в соответствии с последовательностью в основном тексте, а не в виде подзаголовков. После копии в тексте в квадратных скобках указывается порядковый номер и страница в списке цитируемых работ. Здесь указываются имена авторов книг, сборников, монографий, полное название источника, индекс издания (город, издатель и год издания). Для журнальных статей и других периодических изданий указываются имена авторов, название статьи, название журнала, год и номер, номер страницы.
9. Статьи, поступившие в редакцию, рецензируются редакционной коллегией. По возвращении из рецензирования статья будет передана автору на доработку по всем вопросам и возражениям, если это необходимо. Копии статей не возвращаются.
10. Положительно рецензированная статья считается принятой редакцией. Редакция журнала имеет право сокращать текст статьи и вносить в него редакционные изменения.
11. Статьи, представленные профессорами и преподавателями Института, принимаются на основании рецензий (рекомендованных в соответствующем порядке) членами редакционной коллегии или докторами наук по отдельным направлениям.
12. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются и не рассматриваются редакционной коллегией.

REQUIREMENTS FOR PUBLISHED ARTICLES IN THE JOURNAL “SCIENTIFIC NEWS” UNDER THE KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

1. To the article submitted to the editorial board of the magazine
 - 1) act of the expert board - in 2 copies;
 - 2) a review-recommendation signed by a doctor of sciences and a philologist (the signature must be duly certified) included in the editorial board of the scientific direction in which the article was written.
2. Articles can be written in Uzbek, Russian or English.
3. Irrespective of the language in which the article is written, it is accompanied by three languages - Uzbek, Russian and English, subject, short annotation, key words and phrases (keywords).
4. The article is submitted to the editors of the magazine in Microsoft Word (Times New Roman 14-dimensional font, one-and-a-half line spacing) in duplicate, paper and electronic version.
5. The total size of the article (including pictures, tables and diagrams) should not exceed 8-10 pages, the size of short messages should not exceed 4-5 pages. A copy of the article is signed by the author (s).
6. The author's surname, name, place of work, position, address (home and service telephone numbers, e-mail) are indicated.
7. If the article includes pictures, tables, diagrams, schemes, diagrams, various graphic symbols, they should be clearly and clearly described, a full explanation of the abbreviations. Formulas must be entered into the text in special computer programs.
8. The referenced or used literature is listed in the general list at the end of the article based on the sequence in the main text, not in the form of subheadings. After the copy in the text, the serial number and page in the list of the cited work are given in square brackets. The names of authors for books, collections, monographs, the full name of the source, the index of publication (city, publisher and year of publication) are indicated here. For journal articles and other periodicals, the names of the authors, article title, journal title, year and number, page number are indicated.
9. Articles submitted to the editorial board will be reviewed by the editorial board. Upon return from review, the article will be submitted to the author for revision on all questions and objections, if necessary. Copies of articles will not be returned.
10. A positively reviewed article is considered accepted by the editors. The editors of the magazine have the right to shorten the text of the article and make editorial changes to it.
11. Articles submitted by professors and teachers of the Institute are accepted on the basis of reviews (recommended in the appropriate order) by members of the editorial board or doctors of science in certain areas.
12. Articles that do not meet the above requirements will not be accepted or considered by the editorial board.

Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar

Кокандский ГПИ. Научный вестник

“Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar” ilmiy jurnali OAK Rayosatining 2021-yil 31-martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix hamda 2023-yil 5-maydagi №337/6 sonli Rayosat qarori bilan Pedagogika fan tarmoqlari bo‘yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma’lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

Bosishga ruxsat etildi: 2025-y. Nashriyot bosma tabog‘i –16,375.

«Poligraf Super Servis» МЧЖ

150114, Farg‘ona viloyati, Farg‘ona shahar, Aviasozlar ko‘chasi 2 –uy

Elektron manzil: kspi_info@edu.uz

№7/2025